

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LALƏ ŞÖHRƏT qızı QƏHRƏMANOVA

DİLİN QAVRANILMA SƏVİYYƏLƏRİ

İxtisaslaşma: HSM – 060201 – Dilşünaslıq

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Vaqif Ağasəf oğlu Qəmbərov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-5
I FƏSİL. Danışığın quruluşu	6-18
1.1. <i>Prosodik amillər</i>	7-16
1.2. <i>Tələffüz fonetikasi</i>	17
1.3. <i>Akustik fonetika</i>	17-18
II FƏSİL. Ayrıca danışığ seqmentlərinin başa düşülməsi	19-22
2.1. <i>Danışığ emalı səviyyələri</i>	19
2.2. <i>Danışığ modulyar sistem kimi</i>	19-22
III FƏSİL. Davamlı danışığın başa düşülməsi	23-29
3.1. <i>Danışığı anlamının prosodik amilləri</i>	23-26
3.2. <i>Danışığı başa düşmənin semantik və sintaktik amilləri</i>	26-29
IV FƏSİL. Yazılı dilin başa düşülməsi	30-68
4.1. <i>Yazının xüsusiyyətləri</i>	31-32
4.2. <i>Yazının əmələ gəlməsi</i>	32-38
4.3. <i>Yazının növləri</i>	38-44
4.4. <i>Səs yazısında işlənən işarələr</i>	44-51
4.5. <i>Geniş yayılmış əlifba sistemləri</i>	51-63
4.6. <i>Stenoqrafik yazı</i>	63-69
NƏTİCƏ	69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	70-72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dilin qavranılma səviyyələri hər bir dildə, o cümlədən müasir ingilis dilində aktual məsələlərdən biridir. Burada birinci növbədə danışığın quruluşu, prosodik amillər, tələffüz fonetikasi, akustik fonetika, ayrıca danışığ seqmentlərinin başa düşülməsi, davamlı danışığın başa düşülməsi, danışığı başa düşmənin prosodik amilləri, yazılı dilin başa düşülməsi, yazı məsələlərinin şərh olunması kommunikasiya prosesinin asan dərk olunması məsələsi problemin tədqiqini aktuallaşdıran məsələlərdir.

Mövzunun aktuallığı həm də bundan irəli gəlir ki, tədqiqatda yuxarıda göstərilən məsələlər müasir dilçilik tələblərinə uyğun olaraq öyrənilir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı müasir ingilis dilində danışığın qavrama problemlərinin dilçiliyin son nailiyyətləri əsasında öyrənilməsindədir.

Tədqiqatın predmeti müasir ingilis dili danışığının quruluşu, ayrıca danışığ seqmentlərinin başa düşülməsi, davamlı danışığın başa düşülməsi, yazılı dilin başa düşülməsi səbəblərinin üzə çıxarılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təqdim olunan dissertasiyanın məqsədi dilin qavranılma səviyyələrinin elmi cəhətdən təsvir olunmasıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- danışığın quruluşunun təyin edilməsi;
- prosodik amillərin ingilis dilinin qavranılma səviyyələrinin təyin olunmasında rolunun aşkar edilməsi;
- tələffüz fonetikasi və akustik fonetikanın dilin qavranılma səviyyələrinin təyin olunmasındakı rolunun aşkar edilməsi;
- ayrıca danışığ seqmentlərinin dilin səviyyələrinin aşkar olunmasındakı rolunun öyrənilməsi;
- danışığ emalı səviyyələrinin aşkar edilməsi;
- danışığın modulyar sisteminin aşkar edilməsi;
- davamlı danışığı anlamının prosodik amillərinin aşkar edilməsi;
- danışığı anlamının semantik və sintaktik amillərinin aşkar edilməsi;

–yazılı dilin qavranılma xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi;
 –geniş yayılmış əlifba sistemlərinin dilin qavranılma səviyyələrinin başa düşülməsindəki rolunun izah edilməsi.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın qarşısında duran vəzifələrə müvafiq olaraq *təsvir* və *təhlil* metodlarından dilin qavranılma səviyyələrinin aşkar edilməsindəki rolu öyrənilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dilin qavranılma səviyyələrinə aid faktik materialdan istifadə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada tətbiq olunmuş təsvir və təhlil metodlarının nəticələrindən sonrakı tədqiqatlarda istifadə etmək olar.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrindən mühazirə və seminar məşğələlərində, ingilis dilinin nəzəri və praktik fonetikasi məşğələlərində, ingilis dili üzrə magistrantlar üçün xüsusi kurs kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın mənbəyi nəzəri dilçilik və koqnitiv nəzəriyyə sahəsində tanınmış tədqiqatçıların (O.Yespersen, N.Trubeskoy, F.Veysəlli, F.Ağayeva, A.Axundov, Wilson və Welsh, Clark, Liberman, Cooper, Scott, Stivens və b.) əsərləri və illüstrativ materiallarından ibarətdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Leksikologiya və Üslubiyyat kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəalarına uyğun olaraq ADU-da iki elmi məqalə çapa təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsil **“Danışığın quruluşu”** adlanır. Burada prosodik amillərdən, tələffüz fonetikasi və akustik fonetikadan bəhs edilir.

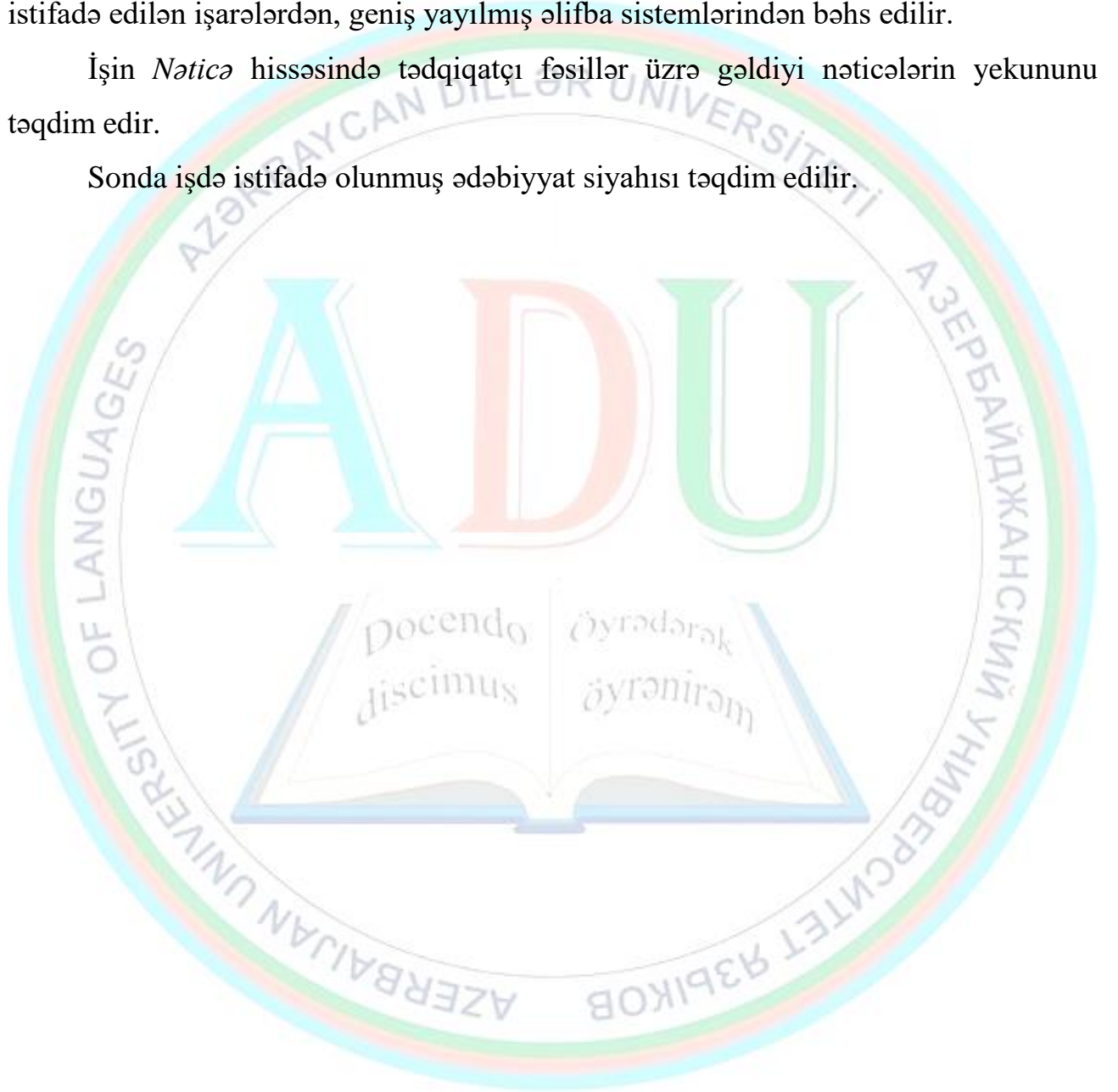
İkinci fəsildə ayrıca danışığ seqmentlərinin başa düşülməsi məsələlərindən danışılır.

Üçüncü fəsil “**Davamlı danışıqın başa düşülməsi**” adlanır. Burada danışıqı anlamının prosodik amillərindən, danışıqı başa düşmənin semantik və sintaktik amillərindən bəhs edilir.

Dördüncü fəsil “**Yazılı dilin başa düşülməsi**” adlanır. Burada yazının xüsusiyyətlərindən, yazının əmələ gəlməsindən, yazının növlərindən, səs yazısında istifadə edilən işarələrdən, geniş yayılmış əlifba sistemlərindən bəhs edilir.

İşin *Nəticə* hissəsində tədqiqatçı fəsilər üzrə gəlidiyi nəticələrin yekununu təqdim edir.

Sonda işdə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı təqdim edilir.

I FƏSİL

DANIŞIĞIN QURULUŞU

Bu fəsildə və sonrakı fəsillərdə dilin qavranılmasının bir sıra səviyyələrindən söhbət açacağıq. Bu fəsil fonoloji səviyyədən bəhs edir.

Daha sonrakı araşdırmada şifahi və yazılı dil məsələlərindən bəhs ediləcək. Məlumdur ki, danışmaq temporal, zaman məsələsidir, yazı, çap isə hərəkətdə deyil, nisbətən durğun vəziyyətdədir. Qeyd edildiyi kimi, əvvəlcə danışığın linqvistik quruluşu nəzərdən keçirilməlidir. Sonra danışmaq səslərinin qavranılması məsələsi önə keçir. Bu zaman onlar təcrid, izolə olunmuş vəziyyətdə öyrənilir.

Danışığın qavranılması sanki sadə bir məsələdir. Eşidilənlər səsləri kateqoriyalaşdırır. Əslində isə məsələ fəvqəladə dərəcədə mürəkkəbdir. Birincisi, əhatə konteksti danışmaq siqnallarına anlama çətinliyi yaradır. Normal eşitmə şəraitində eşitdiyimiz danışmaq bizim məhdud əməl bacarığımızı çətinə salır. Başqa eşitdiyimiz siqnallar, məsələn, otaqdakı söhbət və başqa (aşqırma, öskürmə və s.) səslər bizə mane olur ki, tanış səsləri asanlıqla başa düşək. Bundan başqa, vizual görüntülər də yayındırma mənbələridir.

Hətta ətraf şərait ideal olduqda, danışığın qavranılması ikinci bir problemlə rastlaşır: danışmaq siqnallarının özünün variantlılığı ilə. Akustik stimulun birə-bir uyğunluğu mövcud deyildir; yəni eşitdiyimiz danışmaq səsləri, ümumiyyətlə, tanıdıqlarımızın eyni deyildir. Bizim qulağımıza çatan akustik stimula təsir edən və onu dəyişən amillər vardır. Bunlara danışanın səsi (onun yüksək və alçaq olması), danışanın təqdim etdiyi sürət və fonetik kontekst daxildir.

Belə isə, biz nə zaman və hansı şəkildə sabit fonetik qavramaya malik oluruq, akustik stimula başqa stimullarla necə əlaqədə olur və biz hansı variantları qəbul edirik: Fonetik seqmentlərin tanınma asanlılığına qavrama idrakının bir sıra əlamətləri daxildir.

1.1. Prosodik amillər

Prosodik amillər deyəndə biz vurğunu, intonasiyanı və sürəti (danışiq sürətini) nəzərdə tuturuq. Ferreira prosodiyanı elə bir ümumi termin adlandırır ki, o, söyləmin səslərinin sözlər üçün səciyyəvi olmayan aspektlərinə aiddir. Prosodik amillər söyləmin ümumi mənasına təsir edir. Bu, o deməkdir ki, biz bir sözü və ya söyləmi alıb (götürüb) vurğunu və intonasiya nümunələrini dəyişərək tamamilə başqa məna yarada bilərik. (37, s.70)

Vurğu, hər şeydən əvvəl dərkətmə vahididir [ˈælfəbɪt] və [ɔ:lɪtə] sözlərində vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Əgər həmin sözlərdə vurğunu ikinci hecada tələffüz etsək, o zaman bu sözləri başa düşmək olmaz.

İcra yerinə görə vurğunun üç növünü göstəririlər: söz, sintaqm və cümlə vurğusu. Sözdə vurğunun daşıyıcısı heca, sintaqm və cümlədə isə sözdür.

Vurğunun akustik təbiəti sözdə bir hecanın yüksək və ya alçaq tonda, daha qüvvətli və ya daha zəif, zaman baxımından isə daha çox və ya daha az vaxt sərf etməklə tələffüz olunmasıdır. Artikulyator baxımdan, vurğulu hecadakı səslər tələffüzdə orqanların daha gərgin vəziyyətə almasıdır. Əgər yüksək tonu, güclü tələffüzü və uzunluğu vurğu üçün müsbət əlamət kimi götürsək, onda alçaq ton, zəif tələffüz və qısalıq mənfi əlamət kimi qeyd edilməlidir və ona görə də müsbətlə mənfi əlamətlərin qarşılaşmasından belə nəticə çıxarmaq olar ki, vurğulu heca yüksək tonla, güclü və uzun tələffüz olunur. Əksinə, vurğusuz heca bu əlamətlərə malik deyildir, ona görə də vurğusuz sayılır. Lakin nəzəri cəhətdən belə fikir yürütmək olar ki, əlamətlərin fiziki substansiyaya malik olmaması, hecanın perseptiv planda heç də həmişə vurğusuz dərk edilməsi kimi götürülə bilməz. Əlamətin fiziki cəhətdən sıfırla ifadə olunması hecanın vurğulu kimi dərk edilməsinə səbəb ola bilər. Bu ,xüsusilə cümlə vurğusuna aiddir. Bu fikri sübut etmək üçün sadə bir misal götürək. /p/ və /b/ fonemləri səs tellərinin iştirakına görə bir-birilə qarşı-qarşıya qoyulur. Birinci kardır, ikinci isə cingiltidir. Səs tellərinin iştirakını müsbət və iştirak etməməsini mənfi əlamət kimi götürsək, onda /b/ cingiltili, /p/ isə kar kimi dərk ediləcək. Deməli, fiziki

cəhətdən əlamətin sıfırla ifadə olunması, persektiv planda onun müəyyən əlamətə malik olması kimi çıxış etməsi deməkdir.

İngilis dilində iki və daha artıq hecaya malik olan sözlərin *söz vurğusu* vardır. Vurğulu heca sanki o biri hecalardan daha önəmli olması ilə fərqlənir. Bu önəmlik müxtəlif fiziki vasitələrlə üzə çıxır: ən əvvəl tələffüzün gücü ilə – bu isə tələffüz orqanlarının daha gərgin əzələ gücü ilə meydana çıxır. Bu vurğu *dinamik* vurğu adı ilə səciyyələnir. İngilis vurğusu əsasən dinamikdir. Vurğulu hecada sait və samitlər uca səslə, uzun və aydın səslənərək o birilərdən fərqlənir. Bu zaman o biri hecalar vurğusuz vəziyyətdə olur.

Vurğulu vəziyyətdə fonemlər daha yüksək və daha aydın tələffüz olunduğu üçün biz deyirik ki, ingilis vurğusu həmdə *keyfiyyətlidir*. Adətən keyfiyyətli vurğu dinamik vurğunun bir tərkib hissəsi olduğu üçün və ayrılıqda rast gəlmədiyi üçün vurğusuz vəziyyətdəki ingilis saitləri öz səciyyələrini saxlayırlar. Vurğudan asılı olmayaraq, ingilis saitləri uzun və qısa olurlar. Ona görə də ingilis söz vurğusunun kəmiyyət xüsusiyyəti o qədər də önəmli deyildir.

Hər bir sözdə vurğulu və vurğusuz hecaların ardıcılığı melodik dizayn yaradır, hər bir hecanın öz intensivliyi olur; biz ingilis söz vurğusunu həm də musiqili adlandırıla bilərik.

İngilis sözündə tələffüzün artikulyasiyası vurğulu hecada mərkəzləşir, ona görə də sözlərin əksəriyyətində saitlər müxtəlif hecalardan ibarət olur, qismən və ya tam reduksiya uğrayır.

Məsələn:

conference [ˈkɒnf(ə)rəns]

history [ˈhɪst(ə)rɪ]

dictionary [ˈdɪkʃ(ə)n(ə)rɪ] və s.

Azərbaycan söz vurğusunun təbiəti bir qədər fərqlidir. Birincisi, tələffüz artikulyasiyasının enerjisi vurğulu hecada o qədər də mərkəzləşmir, lakin az və ya çox dərəcədə vurğusuz hecalara da paylanır. Ona görə də Azərbaycan saitləri keyfiyyətə vurğulu vəziyyətdə o qədər də fərqlənmir və heç vaxt neytrallaşmır. (27, s.115)

Bu, sübut edir ki, Azərbaycan vurğusu dinamik olsa da, zəif mərkəzlidir və onda keyfiyyət tərkib hissəsi yoxdur. Digər tərəfdən, Azərbaycan söz vurğusunda musiqili element güclüdür. Emfatik danışıqda kəmiyyət tərkib hissəsi mövcuddur. Vurğunun yerinə gəldikdə, ingilis söz vurğusu sərbəstdir. Bu, o deməkdir ki, o, sözün istənilən hecasına düşə bilər – baxmayaraq ki, hər bir sözün müəyyən bir hissəsi vurğuludur. Belə ki, “basket [ˈba:skɪt], enter [ˈentə], childhood [ˈtʃaɪldhʊd], necessary [nesəsɹɪ]” sözlərində vurğu birinci hecaya düşür; “machine” [məˈʃi:n], technique [tekˈni:k], indeed [ɪnˈdi:d] sözlərində vurğu ikinci hecaya düşür; və “pioneer” [paɪəˈniə] sözündə vurğu üçüncü hecadadır.

Azərbaycan söz vurğusunun yeri sabitdir: o, həmişə sözün sonuncu hecasındadır. (27, s.115)

Birhecalı sözlər

Artıq qeyd edildiyi kimi, söz vurğusu ingilis dilində istənilən hecanın üzərinə düşə bilər, lakin sözün kökünü vurğulamaq ənənəsi də vardır. Bu ənənə resissiv adlanır, bu növ vurğu resissiv vurğu adlanır (yəni ilk hecaları meyl edən vurğu). Vurğunun yeri həm də ingilis dilindəki sözün mənşəyi ilə əlaqədardır. İngilis-sakson və Skandinaviya mənşəli sözlərin əksəriyyəti iki və üç hecalıdır və vurğu birinci heca üzərinə düşür.

Məsələn, ˈchildhood, ˈsometimes, ˈsomething, ˈwritten, ˈwindow, ˈugliness, ˈhusband, ˈwoman, ˈhappiness, ˈusually, ˈpopular və s.

Zəif ön şəkilçili sözləri vurğusu ikinci (kök) heca üzərinə düşür.

Məsələn, inˈdeed, beˈcause, reˈpeat, forˈgive, beˈlieve, reˈturn və s.

Fransız dilindən alınmış sözlərin böyük əksəriyyəti XVI əsrdə alınmış və birinci (kök) heca vurğuludur.

Məsələn, ˈcloud, ˈcentre, ˈfamily, ˈenergy.

XVI əsrdən sonra fransız dilindən alınmış sözlərin çoxu isə orijinaldakı kimi son vurğulu hecalıdır.

Məsələn: maˈchine, poˈlice, techˈnique və s.

“-ise”, “-ize”, “-fy”, “-ate” şəkilçili çoxhecalı sözlər vurğunu sondan üçüncü heca üzərinə qəbul edir.

Məsələn, ‘recognize, com‘municate, i‘dentity, app‘reciate.

“-ize” suffiksli bəzi 4 hecalı sözlərdə vurğu birinci heca üzərinə düşür. Məsələn: ‘characterize, ‘centralize, ‘regularize və s.

“-ion” ilə bitən isimlərdə adətən vurğu suffiksdən əvvəlki vurğuya düşür.

Məsələn, o‘pinion, di‘vision, lo‘cation, con‘nection.

Eyni qayda “-ian” ilə bitən isimlərə də aiddir: mu‘sician, phy‘sician.

“-ty”, “-ety” ilə bitən isimlərdə vurğu sondan üçüncü hecaya düşür: lo‘cality, sta‘bility.

“-logy”, “-logist”, “-cracy” ilə sonu olan isimlər axırdan üçüncü hecada vurğu qəbul edirlər: bio‘logy, psy‘chology, pho‘nology, ge‘ologist, de‘mocracy.

“-ious”, “-ient”, “-ual”, “-ier” və “-ian” ilə sonu olan sifətlər də, suffiksdən əvvəlki hecada vurğu qəbul edirlər: fic‘titions, er‘roneous, effi‘cient, con‘textual.

“-er”, “-or”, “-ment”, “-ly”, “-cy”, “-ness”, “-full”, “-less”, “-ing”, “-ty” suffiksləri söz vurğusunun yerinə təsir etmirlər. Bu şəkilçilərlə qurtaran sözlər adətən kök heca üzərində vurğu qəbul edirlər: ‘writer, ‘conqueror, ‘government, ‘usually, ‘happening, ‘uselessness, ‘beautiful, ‘secrecy, ‘property.

Bir və bir köməkçi (ikinci dərəcəli) vurğu ilə işlənən sözlər

Gündəlik ingilis dilində çox sayda sözlər vardır ki, bir, iki, bəzən üç hecalıdırlar. Öz vurğusu və leksik mühümlüyü olan vurğulu sözlərdə bir çox qrammatik elementlər vardır ki, onlara sözlənləri, köməkçi feillər, əvəzlilər, bağlayıcılar, ədatlar və s. Aydındır ki, onlar da cümlədə vurğulu olurlar, yəni vurğu daşırırlar. Beləliklə, ingilis dilinə vurğulu və vurğusuz hecalı sözlər daxildir ki, ingilis vurğusunun ritmik əhəməsini çox önəmli edir.

Əsas və köməkçi vurğulu sözlərdə vurğunun yeri bir sıra qaydalarla müəyyən olunur:

1. “-tion”, “-ian” şəkilçiləri ilə bitən bütün dörd və çox hecalı sözlər şəkilşidən əvvəl gələn hecalarda əsas vurğu qəbul edirlər. Bu zaman ikinci dərəcəli vurğu kök hecanın üzərinə düşür.

Məsələn: 'compo'sition, 'demon's'tration, ad,minis'tration, e,xamination, a,cade'mician, ,contra'diction.

2. Əgər yuxarıda xatırladılan sözlər “-ary”, “-ize”, “-ism”, “-ence”, “-ent”, “-ive”, “-ing”, “-al”, “-ory”, “-ly” şəkilçiləri qəbul edirsə, həm əsas, həm də köməkçi vurğu öz yerində qalır. Məsələn:

,revo'lution – ,revo'lutionary, ad,minis'tration – ad,minis'trational, in,vesti'gation – in,vesti'gatory.

3. Üç və çox hecalı sözlərdə əsas vurğu birinci və ya ikinci heca üzərinə düşərsə, onlarda ikinci dərəcəli vurğu olmur: Məsələn: 'necessary, con'temporary', 'dictionary.

4. Üç hecadan çox hecası olan bütün ingilis sözləri və “-ity” ilə bitən sözlər suffiksdən əvvəlki hecada əsas vurğu qəbul edir və onlarda kök hecada ikinci vurğu olur. Məsələn:

,possi'bility, ,proba'bility, peculi'arity

5. Əsas və köməkçi vurğuya malik olan bütün çoxhecalı sözlərdə əgər orijinal sözlərə sözləri əlavə edilsə, hər iki vurğu yerində qalır. Əgər onlar semantik cəhətdən vacib deyilsə, belə sözlərdə ön şəkilçilər vurğusuz ola bilər:

'compo'sition – de ,compo'sition

,proba'bility – im ,proba'bility (27, s.117).

İki əsas vurğulu sözlər

1. Semantik cəhətdən vacib olan ingilis sözlərində ön şəkilçi olarsa, onlar iki əsas vurğuya malik olurlar. Vurğunun biri kök hecada, digəri isə ön şəkilçi üzərində olur.

Adətən aşağıdakı ön şəkilçilər vurğulu olur.

In-, il-, im-, ir-   'inac'cessible, 'incon'venient, 'il'legible, 'imma'ture,
'ir'ational, 'irre'ligious,

Dis-	´discon´nect, ´disal´low, ´disap´prove
Un-	´unfa´miliar, ´unac´quainted, ´un´do
Non-	´non-ob´servance, ´non-´resident
Re- (yenidən mənalı)	´re´write, ´rees´tablish
Ex- (əvvəlki mənalı)	´ex´president
Under- (nəyi isə olmayan)	´under´estimate, ´under´fed
Sub- (“tabeli” mənalı)	´subdi´vide, ´sub´tropical
Pre- (“əvvəl” mənalı)	´pre-´revolutionary
Inter- (“arasında” mənalı)	´inter´national
Mis- (“səhv” mənalı)	´misunder´stand
Over- (“hədsiz” mənalı)	´over´estimate
Out- (“üstün gəlmək” mənalı)	´out´grow
Vice- (“əvəzində” mənalı)	´vice-´admiral
Arch- (“baş” mənalı)	´arch´bishop
Ultra- (“çox” mənalı)	´ultra-´modern

Mürəkkəb isimlərdə vurğu

1. Mürəkkəb isimlər əgər bir yeni semantik məna bildirirsə, onlarda birinci element üzərində adətən bir əsas vurğu olur:

´newspaper, ´textbook, ´railway

2. Mürəkkəb isimlər birinci element üzərində bir əsas vurğuya, ikinci element üzərində ikinci dərəcəli vurğuya malik olur. İkinci heca (element) başqa bir sözlə ziddiyyət təşkil edə bilərsə, bu qaydaya əməl olunur:

´dinner, set, ´tea, set, ´tea, kettle.

3. Bir neçə mürəkkəb isim ikinci element üzərində vurğuya malik olur. Məsələn: man´kind, short´coming.

4. Əgər mürəkkəb isimlərin hər bir elementi semantik cəhətdən vacib xarakterlidir, onların iki əsas vurğusu olur: ´arm´chair, ´sea´side, ´gas-´stove, look-´out. (27, s.118)

Söz vurğusunun ritmik variativliyi

İngilis dilində vurğulu və vurğusuz hecaların bir-birini əvəzləməsi bəzən elə güclüdür ki, o, söz vurğusunun yerinə təsir edə bilər.

Belə ki, iki əsas vurğulu sözlər bu vurğulardan birini itirə bilər və ya onlardan biri zəif vurğuya çevrilə bilər. Bu o zaman baş verir ki, ya o sözdən əvvəl və ya sonra vurğulu heca gəlir.

Məsələn, 'six'teen, amma "'sixteen 'thousand" və "'lesson six'teen".

Bir əsas və bir köməkçi vurğulu sözlər ikinci dərəcəli (köməkçi) hecanı itirə bilər. Məsələn: ,engi'neer, a 'good engi'neer, a 'long conver'sation.

Vurğunun akustik təbiəti sözlə bir hecanın yüksək və ya alçaq tonla, daha qüvvətli və ya daha zəif, zaman baxımından isə daha çox və ya daha az vaxt sərf etməklə tələffüz olunmasıdır.

Artikulyator baxımdan, vurğulu hecadakı səslər tələffüzdə orqanların daha gərgin vəziyyət almasıdır. Əgər yüksək tonu, güclü tələffüzü və uzunluğu vurğu üçün yüksək əlamət kimi götürsək, onda alçaq ton, zəif tələffüz və qısalıq mənfi əlamət kimi qeyd edilməlidir və ona görə müsbətlə mənfi əlamətlərin qarşılaşmasından belə nəticə çıxarmaq olar ki, vurğulu heca yüksək tonla, güclü və uzun tələffüz olunur. Əksinə, vurğusuz heca bu əlamətlərə malik deyildir, ona görə də vurğusuz sayılır. Lakin nəzəri belə bir fikir yürütmək olar ki, əlamətlərin fiziki substansiyaya malik olmaması hecanın perseptiv planda heç də həmişə vurğusuz dərk edilməsi kimi götürülə bilməz. Əlamətin fiziki cəhətdən sıfırla ifadə olunması hecanın vurğulu kimi dərk edilməsinə səbəb ola bilər. Bu, xüsusilə cümlə vurğusuna aiddir.

Yuxarıda göstəriləndi kimi, prosodik amillərdən biri də *intonasiyadır*. Adətən ingilis intonasiyasının aşağıdakı funksiyalarını ayırd edirlər:

1. İntonasiyanın kommunikativ (ünsiyyət) funksiyası
2. İntonasiyanın sintaktik funksiyası
3. İntonasiyanın modal funksiyası
4. İntonasiyanın məntiqi funksiyası. (27, s.124)

Bildiyimiz kimi, german dillərində prosodik əlamətləri öyrənən elmə prosodika, vurğudan bəhs edən elmə aksentologiya, intonasiyadan bəhs edən elmə isə intonologiya deyilir. (12, s.260)

İntonasiya təyin edir ki, verilmiş situasiyada söyləm bəyanat, hər hansı bir növlü sual, xahiş, əmr və ya nida cümləsidir. O, cümlələrin qrammatik tiplərini fərqləndirir ki, bunlara da aşağıdakılar daxildir:

1. İmperativlər (əmr, xahiş, hədə və s.).
2. Deklarativlər (bütün növ bəyanatlar)
3. İnterrogativ (sual) cümlələri (ümumi, xüsusi, discanktiv, alternativ, təkrar olunan cümlələr (suallar) və s.
4. Əmr cümlələri (bütün növ çağırma, qışqırma, haraylama, səslənmələr).

Yuxarıda deyildiyi kimi, bunlar intonasiyanın kommunikativ funksiyasına daxildir.

Sintaktik funksiyada biz ayırd edirik ki, söyləm, sadə, mürəkkəb və ya tərkibli (compound) cümlədən ibarətdir. Sintaktik funksiyaya həm də cümlə növləri və nitq hissələri aiddir.

Modal funksiyada verilmiş söyləmə danışanın münasibəti ifadə olunur, həm də eşidənə və auditoriyaya münasibət əks olunur.

İntonasiya həm də göstərir ki, verilmiş söyləmin məntiqi mərkəzi haradadır. İntonasiya həm də əsas fikrin başqa bir fikrə yönələ bilən məntiqi mərkəzini göstərə bilər.

Bütün yuxarıda göstərilən funksiyalar intonasiya nümunələrində əks olunur, intonemlərdə ifadə olunur, kommunikativ növlərin nüvə tonunda öz əksini tapır.

Danışmaq aktının sintaqma, sintaqmın isə vurğulu sözlə vurğusuz söz ardıcılığına bölünməsi deyilənin aydın başa düşülməsinə xidmət edir. Vurğulu hecanın və ya sözün nəinki saiti yüksək tonla, qüvvətli tələffüz olunur, o, həm də bir qayda olaraq, daha böyük zaman sərf etməklə deyilir. Bilavasitə bu nüvənin ətrafında olan samitlər daha sıx əlaqədə olur. Əsas məsələ danışmaq aktında nisbətən gözlənilməsidir. Bu, xüsusilə ifadəli oxuda, şeir sənətində və səhnədə özünü çox qabarıq şəkildə büruzə verir.

İntonasiya və onun tərkib hissələri

İntonasiya bütün prosodik və ya suprasegmental nitq elementlərinin mürəkkəb birliyi. Əsas prosodik elementlər də intonasiyanın tərkib hissələri adlanır. İntonasiyanın əsas tərkib hissələri aşağıdakılardır: nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitq ritmi (tempo) və səs tembr (səs çalarlığı). (27, s.125)

İntonasiya danışana imkan verir ki, cümlənin mənasını ifadə etsin, onun məzmununa münasibət bildirsin və öz hisslərini bildirsin. İntonasiya, müxtəlif cümlə tiplərinin formalaşmasında və cümlənin quruluşunda mühüm rol oynamağa kömək edir. Biz cümləni onun konkret intonasiyası olmadan təsəvvür edə bilmərik. Beləliklə, intonasiya cümlənin vacib elementidir. İntonasiyanın hər bir tərkib hissəsi (melodiya, vurğu, temp, tembr) cümlənin müəyyən funksiyasını bildirməyə xidmət edir.

Nitq melodiyası intonasiyanın əsas tərkib hissəsidir. O, rabitəli nitqin səs və sözlərinin musiqili düzənidir. İnsan danışarkən onun musiqili düzənidir. İnsan danışarkən onun səsi monoton (yeknəsək) olmur. Onun əsas tonu həmişə dəyişir. Səsin tonu qalxır və düşür, məna qrupunda və ya cümlədə müəyyən musiqili (melodik) xəttə malik olur. Əgər səsin tonu belə dəyişməsə istənilən sözlər monoton (yeknəsək) olar və insanın nitqi mühüm bir ifadə vasitəsindən məhrum olar.

Cümlə vurğusu nisbi dərəcədə mühümlük kəsb edir ki, onun vasitəsilə cümlə müntəzəm fasilələrlə mühüm sözləri işlədir. Vurğulu və vurğusuz hecaların uzunluğu (düzülüşü) və məna qrupunda vurğunun bölgüsü cümlənin ritmik quruluşunu formalaşdırmağa xidmət edir. Vurğunun dəyişməsi cümlənin mənasını dəyişməyə imkan verir. Əslində, vurğu və əsas ton bir-biri ilə sıx əlaqəyə girərək hər bir cümləyə xüsusi məna verir. Cümlə vurğusu cümlədə sözləri onların nisbi mənasına görə fərqləndirməyə kömək edir.

Bir qayda olaraq, söz nə qədər mühümdürsə, onun vurğusu da daha güclü olur. Cümlə vurğusu cümlənin ritmik quruluşunun əsasını xidmət edir. Başqa sözlə desək, ingilis nitqinin (danışığının) ritmi az və ya çox müntəzəm fasilələrlə və vurğulu və vurğusuz hecaların dəyişməsilə, vurğulu hecaların təkrarı ilə formalaşır.

Nitqin tempi cümlənin və ya onun bir hissəsinin tələffüzünün sürətidir. Ritm nitqin tempi ilə bağlıdır.

Səs tembrini intonasiyanın keyfiyyət tərkib hissəsidir. O, müxtəlif mənə qrupları və cümlələrin tələffüzü zamanı onlara emosional çalar verir. O, nitq prosesində müxtəlif səs keyfiyyətli akustik təəssürat yaradır. Səs tembrini sevinc, kədər, hiss, qorxu və s. ifadəsində danışana kömək edir. Tembrlə müxtəlif şəxslərin səslərini fərqləndirmək olur.

Praktik məqsədə görə intonasiyanı iki formaya ayırmaq olar: empatik (emosional) intonasiya və adi intonasiya.

Aktual nitqdə intonasiyanın tərkib hissələri fikir ifadə etmək üçün bir vahid yaradır. Onlar həmişə birlikdə vəzifə daşıyır və biri digərindən ayrılı bilməz. Xüsusilə nitq melodiyası və cümlə vurğusu sıx şəkildə bir-birilə əlaqəli olur. Onlar ingilis intonasiyasının əsas mühüm elementləridir.

İntonasiyaya qısa və yığcam tərif vermək çətindir. Çünki belə tərifdə intonasiyanın yalnız bir tərəfi – ya akustik, ya artikulyator, ya da linqvistik xüsusiyyəti ifadə olunacaqdır. O.Yespersen intonasiyanı hissiyyətin “termometri”, əhəvali-ruhiyyənin “barometri” və fikrin “skalpel” adlandırır. Göründüyü kimi, məşhur dilçi O.Yespersen bu yığcam tərifdə nitqin emosionallığını və müxtəlif üslubi çalarlarını üstün tutmuşdur. Lakin qeyd olunduğu kimi, intonasiya dildə müəyyən funksiya daşıyan, fikrin ifadə olunması üçün cümləni aktuallaşdıran fonoloji bir vasitədir.

Bəzən sırf akustik zəmindən çıxış edərək, intonasiyaya nitq prosesində səs tonunun qalxıb-enməsi kimi də tərif verirlər. İntonasiya fiziki nəzər-nöqtəsindən səs registrinin dəyişməsi kimi müəyyən edilə bilməz, çünki o, tək səs tonunun qalxıb-enməsi deyil, həm də səs intensivliyindən (gücündən), danışmada səslərin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrindən və fasilədən ibarət olan mürəkkəb bir hadisədir. Linqvistik cəhətdən isə intonasiya cümləni təşkil edən və onu tərkib hissələrinə bölən fonoloji bir vasitədir.

İntonasiya vahidləri dildə bir sistem yaradır. Buradakı vahidlərin sayı kommunikativ vahidlərin sayına bərabərdir.

1.2. Tələffüz fonetikasi

Danışiq sözlərinin tədqiqi Fonetika adlanır və danışiq səslərinin xüsusi tədqiqi tələffüz fonetikasi adlanır (articulatory phonetics). Dilin bütün səslərinin təsvirinin səs traktının fiziki quruluşuna görə hərəkəti tələffüz fonetikasında öyrənilir. Ağ ciyərlərdən gələn hava səs tellərini titrədir və səs ağız və ya burun boşluğundan çıxır.

Danışiq səsləri hava axını zamanı maneəyə rast gəlir. Maneə olmasa saitlər yaranır, samitlərdə isə hava axını maneə ilə rastlaşır.

Bəzi samitlər, məsələn, [b] və [p] dodaqlar vasitəsilə yaranır və qoşadodaq səsləri adlanır. Digərləri, məsələn, [d] və [t] dilin alveola toxunması ilə əmələ gəlir. Alveollara Azərbaycan dilində “yuvaqlar” deyilir. Başqa səslər, məsələn, [g] və [k] ağızın arxasında əmələ gəlir. Bunlara velyar səslər deyilir. (37, s.71-72)

Samitlər əmələ gəlmə tərzinə görə də fərqlənir. Bunlara kipləşən (stop) və sürtünən (fricative) samitlər deyilir. Afrikat, yəni qovuşuq samitləri də vardır.

Biz samitləri öyrənərkən cingiltili (voiced) və kar (voiceless) sözlərinə də rast gəlirik.

Saitlər isə ön sıra, məsələn, [i], [ɪ], [æ] və arxa sıra, məsələn, [u], [o], [a] saitlərinə bölünə bilər.

1.3. Akustik fonetika

Nitq seqmentlərinin (səs parçalarının, hissələrinin) akustik səciyyəsinə öyrənən elmə *akustik fonetika* adı vermək olar.

Nitq səslərinin akustik enerjisini öyrənən üsul səs spektroqramı adlanır. Səs spektroqrafı adlanan cihaz nitq nümunəsini öyrənir.

Səs siqnallarının səciyyəsinə paralel transmissiyalarla (parallel transmission) öyrənmək olar. Məsələn, *tool* sözünün səslərini tədqiq edərkən müşahidə edilir ki, [t] səsi [u] səsinə yönəlib, səmtlənib, o da [ɪ] səsinə çıxır. Burada üç fərqli formalar

eşidilir, lakin spektroqramların tədqiqi aşkar edir ki, onlar nitq signalında fiziki cəhətdən asan fərqləndirilə bilən məsələ deyil.

Akustik fonetikada kontekst şərtli variasiyalarda dil hadisəsi danışığ konteksti ilə əlaqəlidir. Spektroqrama baxsaq, aydın olur ki, samit özündən sonra gələn saitdən asılıdır, onun vasitəsilə aydınlaşdırıla bilər.

Hər bir səs tələffüzünə müəyyən zaman kəsiyi tələb olunur. Beləliklə, danışığın akustik görünüşündə üç parametri – əsas tonu, intensivliyi və zamanı müəyyənləşdirib onların hər biri üzərində müəyyən hesablamalar aparmaq olar.

Ossilloqram, intonoqram, spektroqram və sonoqramlar sait və samitləri fərqləndirməyə imkan verir.

Saitlərin aydın formant quruluşu var, samitlərdə isə bu belə deyil.

Klassik fonetikanın bölgədə həll edə bilmədiyi problemi dixotomik təsnifat tərəfdarları da aydınlaşdırma bilmədilər, ona görə də iki əlamət irəli sürdülər: saitlik/samitlik, samitlik/saitlik. Sonantlar həm samitliyə aiddir, çünki onların spektri saitlərinkindən zəifliyi ilə fərqlənir, həm də saitliyə, çünki onlarda aydın formant quruluşu vardır.

Cingilti samitlərin spektrində bəzən səs tellərinin qoşulması ilə aşağı tezlikdə tərkiblər görünür. Kipləşənlərdə isə kipləşmə mərhələsində aşağı tezlikli strukturlar, partlayış səviyyəsində isə çox aydın spektrlər müşahidə olunur. Partlayış səviyyəsinə yüksək tezlikli sahə xasdır. (37, s.81)

II FƏSİL

AYRICA DANIŞIQ SEQMENTLƏRİNİN BAŞA DÜŞÜLMƏSİ

2.1. Danışiq emalı (processing) səviyyələri

Biz danışığın başa düşülməsi prosesini üç səviyyəyə ayıra bilərik.

Eşitmə səviyyəsində siqnal tezlik, intensivlik və temporal (zaman) atributları ilə təqdim olunur.

Fonetik səviyyədə biz fərdi fonları akustik çalarda tanıyıq.

Fonoloji səviyyədə fonetik seqment fonemə çevrilir və fonoloji qaydalar səs ardıcılığında təqdim olunur. (37, s.78)

Bu səviyyələr ardıcıl şəkildə rast gəlinir və biz onları danışiq siqnallarına tətbiq edirik. Əvvəlcə eşitmə siqnalları qəbul olunur. Sonra biz danışiq kimi səciyyələnən xüsusiyyətləri tanıyıq, sonra onu mənalı danışığı müəyyən bir dil kimi qəbul edirik.

Emaletmənin fonoloji səviyyəsinə aid çeşidli tədqiqatlar aparılmalıdır. Əsas maraq danışiq və qeyri-danışiq qavramasının oxşarlıq və fərqli cəhətlərinə yönəldilmişdir.

2.2. Danışiq modulyar (avtomatik) sistem kimi

Modulyarlığın bəzi meyarları Fodor tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Əgər danışiq emaletməyə (məsələn, görməyə yox) yönəldilmişsə, onda koqnitiv sistem modulyardır (1), əgər səlahiyyətli (mandatlı) bazada əməliyyata cəlb olunursa (2), əgər sürətlidirsə (3) və əgər sərbəst (təsirə uğramadan) əmələ gəlsə (yaranırsa) (4). Bu dörd şərt sadə, əsas meyarlardır. Avtomatiklik (modulyarlıq) nəyə görə vacib sayılır? Bu, ona görədir ki, modulyarlıq dil üçün beyin tərəfindən yaradılan bir məsələdir. Həmçinin dilin inkişafı və dil pozuntularına yönələn bir məsələdir.

Əgər danışiq modulyar sistemdirsə, onda biz hesab edə bilərik ki, o, nevroloji təqdimata əsasən səciyyələnir. Bu təqdimat ümumi koqnitiv funksiyaya əsaslanır

(yəni iş yaddaşına, epizodik yaddaşa və s. əsaslanmır, lakin dil üçün səciyyəvidir (və ya yəqin ki, fonetik emala da). Bu modul ilkin yaşlarında olan körpələr üçün baza ola bilər. Və əgər zədələnsə, onda dil öyrənmədə müəyyən ağırlaşmalar yarana bilər.

Biz artıq məzmunla şərtlənən variativlikdən gördük ki, akustik stimula və qavrama təcrübəsi nitq (danışiq) prosesində mürəkkəb bir haldır. Akustik işarə və qavrama hadisəsi arasında birə bir uyğunluğun olmaması faktı *invariantlığın olmaması* kimi səciyyələnir. Bu, mühüm problemdir, çünki fonetik seqmentlər üçün invariantlar mövcud deyilsə, eşidən bu səsləri necə müəyyən edir və danışanın niyyət etdiyi mesaj necə yaranır? New Haven Haskins Laboratoriyasının tədqiqatçılarına görə (Liberman, 1970; Liberman, 1970, Kuper, Sankreiler və Studdert-Kennedy, 1967; Matingly, Liberman, Syrdal və Halmes, 1970) belə bir invariant əlaqənin olmaması ehtimal edir ki, danışiq seqmentlərinin qavranılması elə bir prosesdə meydana gəlməlidir ki, bir-birindən fərqlənsin və “adi” eşitmə qavranılmasından daha mürəkkəb olsun. Başqa sözlə, danışiq xüsusi bir anlama tərzidir.

Davam etməzdən öncə, yadda saxlamaq lazımdır ki, kontekst asılılığı danışiq səsləri işarələrinin hamısına aid ola bilmir. Məlum olur ki, danışiq duyğusu həm invariant (dəyişilməz), həm də kontekst şərtlə işarələrə aid olur. Məsələn, Cole və Scott qeyd edirlər ki, burun samitləri olan [m] və [n] başqa samitlərdən onunla fərqlənir ki, onlar yeganə aşağı tezlikli enerjiləri tam yüksək tezlikli enerjiləri ilə müxtəlif sait kontekstlərində meydana gəlirlər. Beləliklə, [m] və [n] samitlərini fərqləndirmək üçün sait informasiyası lazım gəlir.

Bir sıra eksperiment tapıntıları belə bir müddəa irəli sürür ki, danışiq anlama üçün xüsusi bir nəsnədir və kateqoriya anlayışıdır. (37, s.79)

Sadəcə olaraq, biz dünyamızdakı obyekt və hadisələri anlayarkən, biz bir rəng ilə başqasını, bir qoxu ilə başqasını fərqləndirərkən, müəyyən kəşflər edirik. Bundan başqa, bu fərqləndirmə bacarığı davamlıdır, məsələn, intensivlik dərəcəsinin fərqlənmə tonları. Eşidənin danışığı anlama vəzifəsi isə başqadır, bundan fərqlənir. Danışığı anlamaq üçün biz mütləq və kateqorial tanımanı həyata keçirməliyik. Yəni bizim işimiz, məsələn, bundan ibarətdir ki, səs [p] yoxsa [b] səsidir. Bizi birinci növbədə o, maraqlandırmır ki, tezlik və intensivlik (güc) nisbətən yüksəkdir, yoxsa

alçaqdır. Əlbəttə, tezlik və intensivlik eşitmə işarələri müəyyən rol oynayacaqdır, lakin danışığ anlamının nəticəsi bu və ya başqa danışığ səsinin hansı kateqoriyaya aid olmasındadır. Bunu təcrübə nümunə ilə göstərmək olar. Danışığ spektrogramında cingiltili səsin [ba], yoxa [pa] olmasının fərqlini anlamaq mümkündür. Cingiltili səslərdə titrəmə dərhal baş verir, lakin kar səslərdə bu, qısa bir ləngliklə həyata keçir. Bu gecikmə cingiltili səciyyəni anlamaq üçün vacib bir işarədir.

Danışığ sintezləşdirəni ilə biz adamların aralıq səviyyəsi hallarını necə anlamalarını başa düşə bilərik. Əgər səs başlanğıcı vaxtında (voice onset time (VOT)) tələffüz olunan (yaradılan) fərqli səslər sintezləşdirilərsə və adamlardan soruşsaq ki, bu, hansı səsdir, nəticə hamıya aydın olar. Səsin başlanğıc vaxtında səslər davamlı olaraq fərqləndirilərsə, anlama dərhal bir samitdən digərinə asanlıqla keçə bilər. Biz səsin [ba] və yaxud [pa] olduğunu eşitdikdə, hansı iki səsdən birinin tələffüz olunduğunu aydın şəkildə sezə bilərik.

Eksperimentin ikinci hissəsi fərqləndirmə vəzifəsinin icra olunması ilə bağlıdır. Məsələyə üç stimula (köməkçi vasitə) verilir və üçüncü səsin əvvəlki iki səsə yaraşdırılması vəzifəsi ortaya qoyulur. Soruşulur ki, üçüncü səs (sonuncu təqdim olunan səs) birinciyə, yoxsa ikinciyə yaraşdırılır. Əgər iki səs iki müxtəlif səs kateqoriyasından alınarsa (götürülərsə), bu məsələ barədə icra əla olacaq, yox, əgər iki səs eyni fonetik kateqoriyadan götürülərsə, icra olunma imkan səviyyəsinə yaramır. Beləliklə, iki meyar kateqorial anlamı müəyyən edir: qəti oxşadılma vəzifəsi təqdim olunur və səslər arasında fərqləndirmədə uğursuzluq baş verir.

Tədqiqat aydınlaşdırıb ki, bu hadisə başqa stimullara da aydın (uğurlu) ola bilər, yoxsa bu məsələ yalnız danışığa (nitqə) aid ola bilər. Mattingly və başqaları araşdırma aparıblar ki, danışığ siqnalının hansı aspektləri kateqorial anlama (qavrama) üçün lazım (gərəkli) ola bilər. Onlar birinci iki formantdan ibarət olan sintezləşdirilmiş danışığ hecalarını tərtib edəblər və qeyri-danışığ səslərini onlarla müqayisə edəblər. Əvvəlki səslər müxtəlif gücə malik “cik-cikə” bənzədilib. Müəlliflər sonrakı səsləri “mələməyə” oxşadıblar. Eksperimentdə kateqorial qavrama üçün xarakterik olan cik-cik və mələmə səsləri ilə yanaşı (bunlar sintezləşdirilmiş hecalar olub), başqa bütün səslərdən istifadə olunub. (37, s.81)

Tədqiqatçılar aşkar ediblər ki, cik-cik, mələmə səsləri üçün (və digər səslər üçün) kateqorial anlama olmayıb, nitq (danışiq) səsləri üçün isə kateqorial qavrama müşahidə edilib. Beləliklə, cik-ciki və mələməni nəyəsə, hansısa danışiq səsində bənzətmək mümkün olmayıb.

Məlumdur ki, fonemlər müxtəlif fonetik mövqələrdə və vəziyyətlərdə çıxış edirlər. Hər bir danışiq aktında bu və ya digər fonem cürbəcür birləşmə və mövqələrdə çıxış edir, bəzilərinin düzülüşündə müəyyən məhdudiyyətlər olur. Bəziləri isə məhdudiyyətin nə olduğunu bilmir. Hər bir fonemin gələ bilmədiyi mövqe və vəziyyətdən fərqli olaraq, işlənməsi mövqələrinin və vəziyyətlərinin cəminə onun *distribusiyası* deyilir. Müəyyən vəziyyətlə bağlı işlənən variantlara isə fonemin *mütləq variantları* deyilir. Məsələn, ingilis dilində [t] fonemi sözün əvvəlində, ortasında vurğulu saiddən əvvəl və ya sonra gələ bilər. Deməli, bu samitin distribusiyası qeyri-məhduddur. Ancaq bu dildə [ŋ] və [h] samitlərinin distribusiyası məhduddur. Birinci sözün ortasında və sonunda gəlir, amma əvvəldə heç zaman işlənmir. İkincisi isə, heç zaman sonda gələ bilmir. Ona görə də bunlara məhdud distribusiyalı fonemlər deyilir. İstər qeyri-məhdud, istərsə də məhdud distribusiyalı fonemlər müəyyən şəraitdə və vəziyyətdə çıxış edərək müəyyən variantda realizə olunur.

III FƏSİL

DAVAMLI DANIŞIĞIN BAŞA DÜŞÜLMƏSİ

Dissertasiyanın bu hissəsinə qədər biz danışiq səslərindən təcrid (izolə) edilmiş şəkildə bəhs etdik. Lakin normal eşidilmə şəraitində danışiq səsləri davamlı danışiq kontekstində öyrənilsə daha yaxşı olar. Çünki biz bilirik ki, danışiq səsinin akustik quruluşa davamlı fonetik kontekstdə fərqlidir və bizim danışığı anlamağımızda (qavramamızda) mühüm rol oynaya bilər. (37, s.85)

Bu nəzər nöqtəsi Pollack və Pickett tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onlar qadınların danışığını təcrübədən keçirmiş və səs tanıma otağında müşahidə aparmışlar. Lent yazısına yazılmış bu söhbəti onlar təhlil etmişlər. Davamlı nitq kontekstində yazıya köçürülmüş (lent yazısına) bu təcrübədə onlar ayrıca sözlərin tam yarısını mükəmməl şəkildə anlamağa bilməmişlər. Beləliklə, akustik məlumat özlüyündə danışiq səslərini qavramaq üçün kifayət qədər yardımçı ola bilməmişdir. Danışıq səslərini düzgün şərh etmək üçün bizə onları kontekstdə qiymətləndirmək lazım gəlir.

Bu kontekstdə çoxlu amillər mövcuddur, lakin burada iki əsas amili müzakirə edəcəyik. Birincisi, biz danışığı anlamada prosodik amilləri sınaqdan keçirəcəyik. Sonra biz yüksək səviyyəli semantik və sintaktik amilləri nəzərə alacağıq. (37, s.85)

3.1. Danışıqı anlamamanın prosodik amilləri

Şübhə yoxdur ki, vurğu, intonasiya və nitqin (danışıqın) sürəti danışığın başa düşülməsində mühüm rola malikdir. Onlar qavramanın sabitliyini təmin edən mənbələrdir, çünki biz bu keyfiyyətlərin fərdi danışiq seqmentlərini (hissələrini) ayırd etmək üçün öz bacarığımıza müraciət etməliyik. Ona görə də əgər kontekstin bu semantik və sintaktik aspektlərini fərqləndirə bilsək, onda müəyyən nitq (danışıq) parçasının anlamadakı dəyişikliklərini daha asanlıqla qurtara bilərik.

Cümlə intonasiyasının fonetik təbiətindən söhbət edəndə tələffüz tempində meydana gələn dəyişikliyi, ayrı-ayrı fonem və sözlərin sintaqm və cümlə daxilindəki tələffüz *sürətindəki* qanunauyğunluğu tədqiq etmək lazımdır. Adətən, tələffüz sürətindən söhbət edəndə onun iki növünü göstərirlər: 1) sürətli tələffüz və 2) yavaş tələffüz.

Sürətli tələffüzdə ayrı-ayrı səslərin belə danışığ (nitq) zəncirindən qopub düşdüyünü göstərirlər. və bu hadisəni reduksiya kimi qeyd edirlər. Lakin göstərmək lazımdır ki, tələffüz sürətinin növündən asılı olmayaraq, hər bir tələffüzdə intonasiya sisteminin özünəməxsus zaman əlamətləri cümlənin ünsiyyət məqsədindən, sintaqmın danışığ zəncirindəki yerindən asılı olaraq müəyyən qanunauyğunluqla, intensivlik və tərkib hissələrlə əlaqəyə girir və fəaliyyət göstərir. Burada söhbət müxtəlif nitq vahidlərinin reallaşması zamanı çeşidli mövqələrdə tempin göstərdiyi qanunauyğunluqdan gedəcəkdir. Sözün uzunluğunun, müxtəlif mövqələrdə cümlənin (sintaqmın) sonu, ortası və əvvəlində terminal sintaqmlarda qarşılaşdırılması, iki və daha artıq sintaqmlı cümlələrdəki vəziyyəti intonasiyanın zaman xarakterinin komponentidir. Əgər sözün və fonemin danışığıdakı (nitqdəki) həqiqi uzunluğu mövqedən asılıdırsa, deməli, bu uzunluq fərqləndirici əlamət kimi alınə bilməz.

Söyləmin tələffüz sürəti nəzəri cəhətdən üç cür xarakterizə oluna bilər:

- 1) sürət cümlənin (sintaqmın) sonuna doğru artır;
- 2) sürət söyləmin (cümlənin) sonuna doğru azalır;
- 3) sürət bütün söyləm (cümlə) boyu dəyişməz olaraq qalır. (11, s.180)

Fizioloji nəzər-nöqtəsindən birinci və ikinci fərziyyəni asanlıqla izah etmək olar.

Söyləmin (cümlənin) sonuna doğru sürətin artmasını danışığ cihazının ümumi yorğunluğu ilə izah etmək mümkündür. Tələffüz üzvləri cümlənin tələffüzündə sona doğru yorulur yavaş-yavaş tələffüz başlamazdan əvvəlki vəziyyətə qayıdır.

İkinci fərziyyəni isə fizioloji baxımdan bununla izah etmək olar ki, danışan şəxs məlumatı çatdırmaq üçün tələffüzün sonuna doğru tələffüz üzvlərinin sürətlə sona çatmasına çalışır və bu da sürətin artmasını tələb edir.

Üçüncü fərziyyəyə gəldikdə isə, onun fizioloji əsasını nitqdə işlənən cümlələrin çox da böyük olmaması ilə izah etmək olar. Lakin bunların heç birini linqvistik izahat

üçün tutarlı hesab etmək olmaz. Dilçilik cəhətdən göstərilən fərziyyələrin bu və ya digərinin düzgünlüyünü ancaq eksperiment (təcrübə) yolu ilə sübuta yetirmək mümkündür.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, temporal səciyyə üçün fonem, sintaqm və cümlənin mütləq uzunluğunu hesablamaq heç də linqvistik əhəmiyyətə malikdir, çünki bu və ya digər dil vahidi müxtəlif şəxslərin danışığında bir-birilə eynilik təşkil etməyəcəkdir. Ona görə də mütləq uzunluğu göstərən qiymətlər ossilloqramda tapıldıqdan sonra onların yuxarıda göstərilən üsulla orta nisbi uzunluğunu hesablamaq lazımdır. Bizi maraqlandıran dil vahidinin tələffüzündəki mütləq uzunluğunu həmin vahidin orta qiymətinə bölüb, orta-nisbi uzunluğu tapırıq. Bu halda hesablamada üzə çıxan ekstralingvistik şərtləri kənar etmiş oluruq.

Danışanlar cümlənin sürətini sözlərlər ərzində edilən fasilələrin sayı ilə təmin edirlər. Sözlərə sərf olunan tələffüzlərin vaxtı da əsasdır (Grosjean və Lane, 1981). Miller (1981) danışma sürətindəki dəyişiklikləri akustik ardıcılığa görə sənədləşdirmişdir. Biz sürəti artırdıqca, sait müddəti (saitin tələffüz müddəti) azalır və samit tələffüzlərinin siqnal müddəti də müəyyən olunur. Müşahidə etdiyimiz kimi, səs sürəti (başlanğıcı) vaxtı cingiltili və kar samit tələffüz vaxtına görə vacib işarələrdir. Tələffüz vaxtına görə kar samitlər daha çox vaxtda icra olunur. Danışığın vaxt sürəti uzun olduqca, daha doğrusu, gücləndikcə, vaxt sərfi zəifləyir. Sürət artdıqca, cingiltili və kar samitlər arasında qavranılan sərhad daha az vaxt sərfinə səbəb olur. Məsələn [g] və [k] səslərinin başa düşülməsini, daha dəqiq desək, qavranılması zamanında, sürət artdıqda biz [k] səsi eşitmiş oluruq. Sürət azaldıqda isə, biz bunun əksini müşahidə edirik. (37, s.87)

Prosodik amillərdən intonasiyanın öyrənilməsi, xüsusilə də cümlə intonasiyasının öyrənilməsində əsas məsələ intonasiyanın bir dil vahidi kimi öyrənilməsi, onun linqvistik və emosional cəhətlərini bir-birindən ayırmaqdan, dilçilik baxımından bu və ya digər intonasiya konturunun reallaşmasında hansı tərkib hissələrin fərqləndirici əlamət kimi çıxış etməsini müəyyənləşdirməkdən, habelə intonasiya modellərinin minimum və maksimum miqdarını təyin etməkdən, ayrı-ayrı intonasiya tiplərində mövcud qanunauyğunluqların aşkara çıxarılmasından, nəhayət,

intonasiyanın nitq zəncirlərinin parçalanmasındakı rolundan və cümlədə (söyləmədə) verilən məlumatın onun intonasiya ilə bağlılığını tədqiq etməkdən ibarətdir.

İngilis dilinə praktik cəhətdən yiyələnmək üçün, güman edirik ki, yuxarıda verilmiş məlumatların öyrənilməsi ilə kifayətlənmək olar. Dərs prosesində hər bir müəllim müasir kompüter texnologiyalarının nailiyyətlərindən istifadə edərək, cümlələrin (söylələrin) intonasiya xüsusiyyətlərinin eşitmə və görmə vasitəsi ilə nümayiş etdirə bilər.

3.2. Danışığı başa düşmənin semantik və sintaktik amilləri

Məlum olduğu kimi kontekstdən ayrılmış söz daha az məna kəsb edir. Belə məlum olur ki, biz əgər bu kontekstin semantik, semantik və sintaktik aspektlərini araşdırsaq bu danışiq parçasının qavranılmasında çətinliklərlə rəstlaşacağıq.

Daha yüksək səviyyəli kontekst amillərinin rolu George Miller və onun həmkarları tərəfindən danışığı qavramaq məsələsində inandırıcı şəkildə aydınlaşdırılmışdır. Miller, Heise və Lichten sözləri həm təcrid olunmuş halda, həm də beş sözlü cümlələrdə ağ küy (fişiltılı səs) mühitində təqdim etmişlər. Təqdimat cümlə səviyyəsində olanda daha aydınlıqla qavranıla bilmişdir. Görünür, eşidənlər sintaktik və semantik şərtlərdən istifadə edərək davamlı danışiq şəraitində başa düşə bilirlər. Daha sonrakı tədqiqatda sintaktik və semantik informasiyasız, təcrid olunmuş şəraitdə bu proses aparılmışdır. Bu tədqiqatda davamlı danışiq şəraitində üç müxtəlif tipli cümlələr işlədilmişdir: (37, s.87)

- 1) qrammatik düzülmə;
- 2) anomal düzülüş şəraitində qrammatik söz sırasının saxlanması;
- 3) qeyri-qrammatik düzülüş.

- (1) Accidents kill motorists on the highways
- (2) Accidents carry honey between the house
- (3) Around accidents country honey the shoot.

Nəticə göstərirdi ki, qrammatik düzülüşdə adamlar daha səliqəli davranış (qavrama) göstərə bilir. Anomal düzülüşdə çətinlik yaranır. Ən böyük anlaşılmazlıq isə qeyri-qrammatik şəraitdə baş verir. Davamlı danışıqın semantik düzgün tədqiqat təqdimatında danışıq konteksti daha anlaşılıqdır.

Daha dramatik təqdimat *fonemik bərpa* adlanan şəraitdə müşahidə edilmişdir.

Legislatures sözündəki birinci [s] cümlədə öskürəklə əvəz olunub: bu 4-cü cümlədə təqdim olunub:

(4) The state governors met with their respective legislatures convening in the capital city.

Təcrübə güclü eşitmə illüziyası yaratmışdır. Eşidənlər demişlər ki, sözdən çıxarılmış [s] səsi eşitmişlər. Amma onlara deyiləndə ki, burada bir səs yoxdur və soruşanda ki, bu hansı səsdir, onlar həmin səsin hansı olduğunu tapa bilməmişlər.

Sonrakı araşdırmalar göstərmişdir ki, kontekst buraxılmış (ötürülmüş), təhrif olunmuş səsin bərpa olunmasında çox güclü bir vasitədir və bərpa olunmaya kömək edir.

Warren və Warren (1970) aşağıdakı dörd cümləni dinləyicilərə təqdim edəndə onlar aşkar etdikini, edilən bərpalar aşağıdakı kontekstlə əlaqədardır: eel was heard as wheel, heel, peel və ya meal: (37, s.88)

(5) It was found that the *eel was on the axle.

(6) It was found that the *eel was on the shoe.

(7) It was found that the *eel was on the orange.

(8) It was found that the *eel was on the table.

Fonem bərpası belə bir faktla əlaqədardır ki, çoxlu başqa hadisələr baş verəndə biz normal şəkildə danışıq qulaq asırıq. Adamlar nəyi isə döyəcləyir, başqa söhbətlər davam etdirilir, televizor işləyir və s. Danışıq signalının bir çox seqmentlərini təcrid olunmuş halda tanımaq (qavramaq) mümkün deyildir, çünki başqa səslərlə əhatə olunmuşuq, eşitdiklərimiz aydın deyildir və hansısa amillə əlaqəli deyil, buna baxmayaraq biz yenə də anlama (qavrama) qabiliyyətinə malik oluruq, çünki fəal şəkildə yüksək şəkilli kontekst amilləri vardır. Fonemik bərpa qismən dramatik surətdə emalətmə ilə əlaqəlidir, çünki o göstərir ki, qavrama

tamamilə baş-ayaq informasiya vasitəsilə baş tutur. Əksər hallarda emaletmənin iki forması birlikdə baş verir. Biz bu qarşılıqlı əlaqənin bir neçə halını nəzərdən keçirəcəyik. Ən adi bir cümlədə kiçik bir fonetik səhv olanda nə baş verir? Məsələn, siz doqquzuncu cümləni (9) eşitdikdə dördüncü sözün birinci foneminin səhv tələffüz edildiyini başa düşəcəksinizmi? (Siz bu cümləni dostumuza da oxuya bilərsiniz).

(9) It has been suggested that students be required to preregister.

Bizim şəxsi təəssüratımız belədir ki, cümlədəki xırda səhvləri eşitdikdə bir onlara ciddi fikir vermirik, çünki biz “bilirik” ki, adam nə deməyə cəhd edibmiş. Lakin bəzi səhv tələffüz edilmiş səslər yəqin ki, səhv tələffüz olunduqda onları başa düşmək olur. Cole (1973) aşkar etmişdir ki, bu tipli səslər sözdə və ya cümlədə səhv tələffüz olunanda bilinir. Yanlış tələffüz olunan sözlər sözün əvvəlindəki səhvlə tələffüz olunanda və ya cümlənin əvvəlinci sözündə olduqda daha tez səhv buraxıldığı aşkar olunur.

Marslen-Wilson və Welsh (1978) bu nəticələri səhv tələffüz hallarından “kölgə” tələffüz halına keçildikdə necə başa düşüldüyünü yoxlamaqla həyata keçirmişlər. Kölgə səhvləri o səhvlər hesab olunur ki, adamlar dərhal nə eşitdiklərini təkrar etdikdə və bu dərhal baş verdikdə yoxlamış olsunlar. Marslen-Wilson və Welsh sınağı elə aparmışlar ki, səhv tələffüz olunmuş səs aydın şəkildə təkrar olunsun və bərpa edilməsi “niyyət” olunsun. Onlar aşkar etmişlər ki, bərpa dəqiq tələffüzə, daha doğrusu, dəqiq təkrara uğradıqda və çox böyük sürətlə həyata keçirilməyə məruz qalmağa əlaqəli olduqda məsələ daha tez aydınlaşır; yəni bərpa üçün daha az fasilə olduqda nəticə mükəmməl olur. Bundan başqa, bərpalar o zaman baş verir ki, kontekst qabaqcadan dəqiq başa düşülən olsun. Lakin nəticə o zaman zəif olur ki, konteksti anlamaq aşağı səviyyədə baş versin. (37, s.89)

Nəticə o zaman yaxşı bərpaya doğru inkişaf edir ki, sanki biz “bilirik” ki, adam nə demək istəyir – biz sadəcə aktual sözləri dinləyirik və gözləntimiz geniş şəkildə hansı sözlərə doğru olduqda məsələ daha tez istənilən olur. Lakin qeyri-müəyyənlik çox olduqda bizim anlam bazamız müsbət bərpaya zəif istiqamətli olur. Bundan başqa, bərpanın təbiəti güman edir ki, semantik və sintaktik gərginliklər danışıqı emal etmək üçün bizə daha yaxşı yardım edə bilsin. Bunlar tapıntı deyil, bizə lazımdır ki,

məsələn fonem bərpası üçün daha asan həll edə bilək. Sadəcə olaraq, semantik və sintaktik gərginlikləri həll etmək üçün təhlildə əlaqəli səslər bizə yardım etməlidir. Qavrama prosesinin interaktiv təbiəti başqa bir tərzdə də (Marslen-Wilson və Welsh tədqiqatının başqa bir yanaşmasında da) aşkar olunmuşdur. Onlar bərpanın nisbi bərabərsizliyini də yoxlamışlar. Tapılası (bərpa ediləsi) niyyət edilən fonem və təqdim olunan fonem bir, iki və ya üç əlamət ilə bir-birindən fərqləndirilir. Bərpanın faizi bu zaman çox yüksək olmuşdur. Tapılan (niyyət olunması) fonem bir əlamətə görə fərqləndirildikdə isə faiz (nəticənin düzgün aşkar olunmasının faizi) az olmuşdur. Hətta kontekst güclü şəkildə kömək edirsə belə əgər aşkar ediləsi fonem verilən fonemdən fonetik əsasda oxşarlıq təşkil edirsə, bərpa baş tutmayacaqdır. Bu halda eşidənlər susmağa meyilli olur, nəinki təqdim olunan sözü tapa bilirlər.

Dil vahidləri, o cümlədən fonemlər, bir-bir ilə sıx əlaqə, bir-birindən asılılıq prinsipi əsasında təşkil olunmuş bir bütöv və ya sistem yaradır. Fonem sistemindəki vahidlərin (fonemlərin) fəaliyyət göstərməsi üçün onların maddi qabığı-səs qabığına malik olması vacibdir, əks halda, həmin fonemlər ünsiyyət vasitəsi kimi ən mühüm vəzifəni yerinə yetirə bilməz. Fiziki keyfiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən səslər əslində danışmada bu və ya digər fonemin tədqiqatçıları kimi çıxış edir. Müəyyən bir dil kollektivinin bütün üzvləri həmin dildəki fonemlərin allofon fərqlərini çətinlik çəkmədən seçə bildiyi üçün danışmada realizə olunmuş fonemi asanlıqla tanıyır, fonemlərin danışmadakı əlaqələrindən çıxış edərək, verilən məlumatı başa düşür. Dil işarələr sistemi olsa da, o, digər işarə sistemlərindən fərqlənir. Məhz dilçilik elmi semiotikanın öyrəndiyi digər sistemlərdən fərqli olaraq fiziki varlığı səslərdən ibarət olan sistemi öyrənir.

Fonemlər təklidə təcrid edilmiş formada işlənmir. Çox nadir hallarda bu və ya digər dildə məlumat yalnız bir fonemin intonasiya tipində realizə olunması ilə verilir.

IV FƏSİL

YAZILI DİLİN BAŞA DÜŞÜLMƏSİ

Yazı, onun dilə münasibəti, yazı və dil arasında qarşılıqlı əlaqə dilçiliyin vacib problemlərindən biri olaraq həmişə diqqəti cəlb edir.

Yazı heç də asanlıqla əldə olunan vasitələrdən deyildir. Hər bir dilə uyğunlaşdırılan yazı texnikasının meydana gəlməsi prosesində həmişə qarşıya bir sıra çətinliklər çıxmış, bu məsələnin qaydaya salınmasında hər bir xalqın səyi və əməyi danılmazdır.

Yazmağı, insanların necə öyrənmələrinin tədqiq edilməsi olduqca çətin və mürəkkəb, mahiyyətinə görə, çox maraqlı və zəruri problemlərdəndir. Bu, hər şeydən öncə, dünya mədəniyyət tarixi üçün çox faydalıdır. Elə buna görədir ki, yazının tarixini öyrənmək uzun illərdən bəri tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bu problem ilə həm dilçi alimlər, həm arxeoloqlar, tarixçilər maraqlanmış, axtarışlar aparmışlar.

Uzun araşdırmalar nəticəsində yazı tarixinə, paleoqrafiya məsələlərinə dair onlarca qiymətli əsərlər yaranmışdır. Y.B.Şnitser, B.A.Pravdolyubov, C.Loukotka, B.A. Koçergina, B.A.İstrin, D.Drinker, A.A.Axundov, Ə.M.Dəmirçizadə, N.N. Məmmədov, F.Veysəlli və başqa yazı tarixçilərinin əsərləri bu sahəyə aid dəyərli tədqiqatlardır.

Çağdaş dövrümüzdə yazı problemlərinə maraq daha da artmışdır. Hal-hazırda tədqiqatçılar yazının ümumi məsələlərinin şərhini kifayətlənməyib, ayrı-ayrı xalqların yazı tarixinin əsas problemlərinin araşdırılması ilə məşğul olmağa başlamışlar. Yazı tarixi məsələləri Azərbaycan dilçilik elminin də müasir zəruri problemlərinin birini təşkil edir.

4.1. Yazının xüsusiyyətləri

İnsanlar öz inkişafı tarixində yüzlərcə kəşflər etmişdir. Hər bir kəşf öz vəzifə və məqsədinə görə cəmiyyətin tərəqqisində xüsusi rol oynamışdır. Bunlardan biri də yazıdır.

Yazı görmə vasitəsilə dərk edilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə köməkçi olan işarələr sistemidir.

Yazı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Birincisi, yazı şifahi nitqə (danışığa) köməkçi bir ünsiyyət vasitəsi kimi yaranmışdır. Ona görə yazını dildən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir.

İkincisi, bu və ya digər fikri şifahi yolla başqasına çatdırmaq mümkün olmayan yerdə yazı həmişə insanların köməyinə çatır, çox-çox uzaq məsafələrdən adamların bir-biri ilə “danışmasına”, ünsiyyət saxlamasına şərait yaradır, onların söz-söhbətini, fikir və düşüncələrini bütün tarix boyu mühafizə edib saxlamağa imkan verir.

Üçüncüsü, yazı işarələr sistemindən ibarət olub, şərti işarələrlə yazılır və görmə üzvlərimizin köməyi ilə oxunur. (6, s.253)

Yazı insanların mədəni inkişafında, onların əldə etdikləri nailiyyətləri nəsil-dən-nəslə çatdırmaqda çox mühüm rol oynayır. Bəşər cəmiyyətinin keçdiyi yollara dair ən dürüst məlumatı bizə ata-babalarımızın qoyub getdiyi yazılı abidələr verir. Yazı vasitəsilə bu gün biz ən qədim xalqların tarixini öyrənirik, onların adət-ənənələri, yaşayış tərziləri ilə tanış oluruq. Həmçinin müasir xalqların, o cümlədən çox qədim keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının tarixi haqqında məlumat ala bilirik.

Məlumdur ki, elm, incəsənət, sənaye, texnika və sair sahələr əsrlər boyu yeni-yeni kəşflərin, biliklərin, təcrübələrin artması, çoxalması əsasında da zənginləşib inkişaf etmişdir. Bu bilik və təcrübələrin öyrənilib nəsil-dən-nəslə ötürülməsində yazı həmişə xüsusi rol oynamışdır. Hazırki böyük kəşfləri, fikirləri, nailiyyətləri də gənc nəslə çatdırmaqda yazı ən mühüm və qiymətli vasitələrdən biri olaraq qalmaqdadır.

Yazı müasir insanların dünyagörüşünün formalaşmasında, onların hərtərəfli inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milyonlarla adamlar yazı vasitəsi ilə biliklərə yiyələnir, müxtəlif elmlərin sirlərini öyrənirlər. Axı doğrudan da, dərin

biliyə yiyələnmək üçün insanlar yazının köməyinə möhtacdırlar. Məgər bu və ya digər şəxs hər şeyi, xüsusən müasir dövrdə elmin, sənayenin, texnikanın və sair sahələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə bütün yenilikləri dərhal dərk edib yadda saxlaya bilərmə? Şübhəsiz ki, bu, mümkün deyil. Lakin yazı bu və ya digər məsələni özündə əks etdirərək onu istənilən zamanda təsəvvürdə canlandırmağa, yenidən xatırlamağa imkan verir. Belə yadasalma nəticəsində bilik daha da dərinləşir və möhkəmlənir. Bununla yanaşı, yazı fikri daha da inkişaf etdirir.

Mədəniyyətin başlıca vasitələrindən biri olan yazı dünya xalqları arasında mədəni ünsiyyətə xidmət edir. Bu və ya başqa bir yerdə yaranmış böyük ictimai, siyasi, elmi və ədəbi hadisələr yazı vasitəsilə bütün yer üzünə yayılır, hamının malı olur.

İnsanların bədii, estetik görüşlərinin inkişafına da yazı böyük təsir göstərir. Məşhur söz ustalarının hiss və duyğuları, obrazlı ifadələri yazı vasitəsilə milyonların qəlbinə yol tapır. Yazı hər bir şəxsə öz fikirlərini nizama salmaqda, ümumiləşdirə bilməkdə və s. xüsusi xidmət edir. O, həmçinin dəqiq elmi işarələrin, xüsusən qrammatik, riyazi, fiziki, kimyəvi, astronomik işarələrin köməyi ilə mücərrəd anlayışların başa düşülməsini yüngülləşdirir.

Nəhayət, yazı hər hansı bir ədəbi dilin formalaşması və təsir qüvvəsinin artmasında, ifadə tərzini və üslub cəhətdən zənginləşməsində inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Hər bir ədəbi dil öz yüksək inkişaf mərhələsinə ancaq yazı vasitəsilə ucala bilər.

Yazı insanların mədəni inkişafına əvəzsiz şərait yaradır və onun ümumi tərəqqisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

4.2. Yazının əmələ gəlməsi

Yazının yaranmasının çox qədim bir tarixi vardır. Lap qədimlər də insanlar ayrı-ayrı qruplar şəklində bir-birindən asılı olmayaraq yaşamışlar. Həmin dövrdə bu insan qrupları arasında əlaqə zəif olmuşdur. Lakin sonrakı dövrlərdə ictimai quruluş yaranmağa başladığında bu insan qrupları arasında siyasi, iqtisadi və s. əlaqələr də

yanarına başlamışdır: ayrı-ayrı tayfalar müəyyən məqsədlər üçün bir-biri ilə danışmaq aparmalı olmuş, onlarda öz duyğu, düşüncə və arzularını bir-birinə çatdırmaq ehtiyacı yaranmışdır. Tədricən artmaqda olan belə tələbatı, şübhəsiz, təkcə şifahi ünsiyyət ödəyə bilməzdi. Elə buna görə də insanlar ünsiyyətə köməkçi olan ikinci bir vasitəni – yazını yaratmağa başlamışlar.

Demək, yazı insanların dillə ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitdə, çox tədrici şəkildə, həm də zəruri tələbat əsasında əmələ gəlmişdir.

Dilin əmələ gəlməsində olduğu kimi, yazının yaranmasında da kollektivin ümumi əməyi vardır; belə ki, yazı ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən deyil, bütün kollektivin vasitəsilə meydana gəlmişdi.

Yazının yaranmasında bütün tayfa və xalqların iştirak etdiyini düşünmək doğru olmaz. Müasir dövrdəki yazısız xalqların tarixi buna aydın sübutdur.

Yazı birdən-birə meydana çıxmamışdır. Yazının yaranmasında fikrin müxtəlif vasitələrlə ifadə olunmasının xüsusi təsiri olmuşdur. Bunun əsasən iki forması vardır:

- a) fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsi;
- b) fikrin xətlər(cizgilər) vasitəsi ilə əks olunması. (6, s.256)

Lap qədim zamanlardan–yazının mövcud olmadığı bir dövrdə insanlar öz fikirlərini uzaq məsafələrə çatdırmaq üçün çox müxtəlif əşya və digər vasitələrdən istifadə etmişlər. Yazının meydana gəlməsi tarixi ilə məşğul olanların bir qrupu, insanların öz fikirlərini əşya vasitəsi ilə əks etdirmələrini “əşya yazısı” adlandırmışlar.

Yazı xətlərdən,cizgilərdən ibarət olduğuna görə fikrin şərti mənalı əşyalarla ifadə olunmasını, sözün əsil mənasında yazı adlandırmaq düzgün deyildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fikrin şərti mənalı əşyalarla ifadə olunması, yazının formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Qədim dövrlərdən insanlar öz fikirlərini ifadə etmək üçün bir neçə vasitədən istifadə etmişlər. Onlar bu işdə, ən çox tez tapılan həyati-zəruri əşyalardan geniş istifadə etmişlər. Məsələn:

Ox göndərməklə müharibə anlayışı ifadə olunmuşdur. Belə ki, bir tayfa o birisinə ox göndərməklə, onunla vuruşmaq, müharibə etmək istədiyini ifadə etmişdir.

Duz dostluq anlayışını bildirmişdir; müəyyən tayfanın o birinə duz və çörək göndərməsi onunla dost olmaq, dostluq şəraitində yaşamaq təklifini ifadə etmişdir.

Qəlyan sülh anlayışını ifadə etmişdir; bir tayfa o birinə qəlyan göndərməklə barışıq təklif etmişdir.

Bu və ya başqa əşya göndərmək vasitəsilə məlumatı ifadə etmək üçün bitkilərdən, xüsusilə gül-çiçəkdən daha geniş istifadə olunmuşdur. Göndərilən gül-çiçəyin rəngi böyük məna kəsb etmiş, hər bir rəng şərti anlayışla bağlı olmuşdur.

Qızılgül sevgi, məhəbbət simvolu olmuşdur. Belə ki, birinin başqasına qızılgül verməsi, yaxud göndərməsi, həmin adamın gül göndərilən adamdan xoşu gəlməsini, onu sevməsini ifadə etmişdir.

Birinin başqasına *ağ gül* göndərməsi onunla görüşüb danışmaq anlayışını bildirmişdir.

Sarı gül ayrılığı ifadə etmişdir.

Qədimdə bir məlumatı başqasına çatdırmaq üçün yalnız cansız əşyalardan deyil, heyvan və quşlardan da istifadə olunmuşdur.

Skiflərin farslara göndərdiyi şeylər fikrin diri heyvan və ya quş göndərməklə ifadə edilməsinə çox gözəl misaldır. Bizim eradan əvvəl, 513-cü ildə İran şahı Dara özünü skiflərdən çox-çox qüvvətli hesab etdiyindən onları məğlub olunmuş hesab etmələrini və bu məqsədlə məğlub olmaq simvolu kimi ona torpaq və bu göndərmələrini tələb etmişdir. Lakin skiflər bunun əvəzinə Daraya bir diri qurbağa, bir siçan, bir quş və beş ox göndərmişlər. Qədim yunan tarixçisi Herodot bunun məzmununu belə izah etmişdir: “Əgər siz farslar, bataqlıqda qurbağa kimi tullanmağa öyrənməsəniz, siçan kimi gizlənməyi bacarmasanız, quş kim uça bilməsəniz, bizim torpağa ayaq basan kimi oxlarımız altında məhy olacaqsınız”.

Bəzi alimlərin qeyd etdiyi kimi, bu misal simvolik siqnaldır. Burada hər bir əşya müəyyən məfhumu, məsələn, qurbağa – tullanmaq, siçan – gizlənmək, quş – uçmaq, ox – vurmaq anlayışlarını ifadə edir.

Qədimdə insanlar müəyyən məlumatı məkan və zamanla əlaqədar olaraq uzağa çatdırmaq üçün kəndir və ya ipi düyünləmək vasitəsindən də istifadə etmişlər.

Fikri düyünlər vasitəsilə ifadə etmək qədimdə çox geniş yayılmışdı. Bu vasitədən farslar, çinlilər, meksikalılar və bir sıra başqa xalqlar istifadə etmişlər.

Müəyyən fikri başqasına çatdırmaq üçün qədim insanların istifadə etdikləri vasitələrdən biri də balıqqulağı olmuşdur. Şimali Amerika hindlilərinin bəzi tayfaları bu vasitədən çox geniş istifadə etmişlər.

Fikrin istifadə edilməsində balıqqulağının kiçik, böyük, həm də müxtəlif rənglərdə olması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Fikrin əşya vasitəsilə ifadə edilməsinin bir neçə xüsusiyyəti vardır. Bunlardan birincisi, əşya bu və ya digər məlumatı müxtəlif dillərdə danışan adamlara eyni məzmununda çatdırıla bilər.

İkincisi, əşya vasitəsilə fikir başqasına tez və aydın çatır. Məsələn, mağazanın vitrinində qadın ayaqqabısını görəndə hər bir şəxsə dərhal aydın olur ki, həmin yerdə qadın ayaqqabısı satılır. Həmin şəxs bu fikri yazı vasitəsilə bilməli olsa, o lap yaxına getməli və yazılan sözləri oxumalıdır.

Üçüncüsü, bu vasitə ancaq sadə və bəzi fikirləri ifadə edə bilər. Dərin fikirləri, hər cür mücərrəd anlayışları əşya vasitəsilə ifadə etmək mümkün olmur.

Hər hansı bir məlumatın əşya vasitəsilə ifadə edilməsinə hazırki dövrdə də təsadüf olunur. Mağazanın profilinə uyğun vitrinə bu və ya başqa əşya, yaxud məhsulların qoyulması, yollarda müxtəlif işarələrdən ibarət lövhələrin asılması, bu məqsədlə sarı, qırmızı, yaşıl rəngli işıqlardan istifadə edilməsi və s. müəyyən bir məlumatı əşya vasitəsilə ifadə etməyin nümunələridir.

Məlumatın əşya ilə ifadə etmək müəyyən cəhətlərinə görə yazını xatırladır. Yazıda əsasən, cizgilərdən, xətlərdən istifadə olunduğuna görə, məlumatın əşya və digər şeylərlə ifadə edilməsini, heç cür yazı hesab etmək olmaz. Lakin yazının əmələ gəlməsi və inkişafında bunlarında mühüm rol oynadığı şübhəsizdir.

Yazı üçün başlıca əlamət onun xətlərdən, cizgilərdən ibarət olmasıdır. Yazının bu ünsürləri ibtidai dövrlərdən başlayaraq mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Hələ lap qədim dövrlərdə insanlar öz fikirlərini əşya vasitəsilə ifadə edərkən şərti mənalı ibtidai xətlərdən, cizgilərdən istifadə etmişlər. Bunlardan başlıcalarını nəzərdən keçirək.

Torpaq və ağac üzərində şərti işarələr etməklə

insan, təbiətdə mövcud olan digər canlılardan fərqli olaraq, formalaşdığı gündən ətraf mühitlə maraqlanmış və onu öyrənməyə başlamışdır. İlk insanlar maddi varlıqdakı şeyləri dərk edərkən mövcud işarələri də anlaya bilmişlər. Onlar əvvəlcə torpağın üzərində gördükləri izlərlə oradan nə keçdiyini müəyyən etmişlər. Daha sonralar izlərin vasitəsilə heyvanın cinsini, növünü, hansı istiqamətə və necə getdiyini müəyyənləşdirə bilmişlər. Bu cəhəti nəzərə alaraq, bəzi alimlər insanın yazmaqdan əvvəl oxumağı öyrəndiyini söyləmişlər.

İbtidai insanlar zaman keçdikcə mövcud işarələri “oxumaqla” yanaşı, bu və ya başqa anlayışı bildirmək üçün özləri də müəyyən işarələr etməyə başlamışlar. Məsələn, bu və ya başqa heyvanın izini torpaq üzərində göstərməklə həmin heyvandan ovlamaq istədiklərini bildirmişlər. Bu işarələr fikri müəyyən vasitə ilə başqasına çatdırmağa cəhd etməyin lap ilk mərhələsi hesab edilir. İbtidai insanlar izlərdən başqa, digər şərt mənalı işarələrdən də istifadə etmişlər. Belə ki, meşəlik yerlərdə ora çıxan adamlar öz yoldaşlarına müəyyən məlumat vermək üçün ağacların üzərində istiqaməti bildirən işarələr etmişlər. Zaman keçdikcə bu kimi işarələrdən daha mürəkkəb şəkildə istifadə olunmuşdur.

Qədim insanlar hesab anlayışını bildirmək, müəyyən müqavilə bağlamaq və ya qəbz vermək üçün ağac parçasının üzərini çapmaq, çərtmək vasitəsindən istifadə etmişlər. Məsələn, hesab, kəmiyyət bildirmək üçün ağac parçasının üstünü əşyanın miqdarı qədər çapmışlar.

Başqa bir misal; birinin başqa birisinə verdiyi borcun miqdarını, yaxud başqa şeyin müqabilində verilən əşyanın sayını – buğda çuvalını, meyvə kisəsini və s. göstərmək üçün müəyyən ölçüdə hazırlanmış ağac parçasının səthini çapmışlar. Sonradan həmin ağac ortadan iki yerə bölünmüş, hər hissə tərəflərin birində saxlanmışdır. Ağacın üzərində edilən çapıqlar müxtəlif formalarda – düz, əyri, xaçvari və s. olmuşdur.

Yazının əmələ gəlməsində insanların öz bədənlərini yazmalarının da müəyyən rolu olmuşdur. Bu işdə onlar iki məqsəd güdmüşlər; birincisi, bədəni bəzəmək, ikincisi, müəyyən anlayışı bildirmək. (6,s.260)

Alimlərin müəyyən etdiklərinə görə insanlar ilk dəfə tatuirovkadan ancaq bədəni bəzəmək, ona gözəllik vermək məqsədi ilə istifadə etmişlər. Bədəni yazmaq üçün ilk dövrlərdə daş parçasından istifadə olunurdu. Bədən müəyyən xətlər iti daş parçasında istifadə olunurdu. Buna görə də ilk tatuirovkalar çox kobud və eybəcər şəkildə olurdu. Müəyyən dövrdən sonra insanlar fil sümüyündən, balina dişlərindən alətlər düzəltməyi öyrəndilər. Bu üsulla düzəldilən (edilən) bəzəklər öz zərifliyi ilə fərqlənirdi. Bədəni bəzəmək məqsədi ilə edilən tatuirovka zamanı müəyyən vasitələrlə dərinə cızılıb, həmin yerlər bitkidən alınan boya, yandırılmış ot və ağac qurusu vasitəsilə rənglənirdi.

Bədəni yazmaq Polineri adasında daha xarakterik idi. Bu adanın sakinləri bədənin demək olar ki, bütün hissələrində bəzək-düzək əməliyyatları aparırdılar. Tatuirovkalar bəzi xalqlarda bəzi başqa məqsəd də güdürdü; belə ki, bədəne çəkilmiş hər bir xətt ilk dövrlərdən müəyyən şərti mənə daşıyırdı. Bu və ya başqa bir adamın hansı tayfaya məxsus olması şərti mənalı işarələrlə göstərilirdi.

Tatuirovkadan insanların xarakterini, keyfiyyətini, ictimai vəziyyətini, qəhrəmanlığını və s. ifadə etmək üçün istifadə olunurdu.

Üzdə və bədəndə edilən işarələr uzun zaman oxunulmamışdı, çünki alimlərin bir çoxu bunları ancaq bəzək vasitəsi hesab edirdi.

Yazının tarixi ilə maraqlanan tədqiqatçılar bu məsələ ilə də ayrıca məşğul olmuş və nəticədə yazının inkişafında tatuirovkaların böyük tarixi rolunu qeyd etmişlər. Onlar göstərmişlər ki, tatuirovkalar insanların öz fikirlərini xətlər vasitəsilə ifadə etməyi öyrətmişdir. Lakin fikrin ifadəsi üçün istifadə edilən bu işarələr, ibtidai çapıqlar, cizgilər və xətlər şərti mənə daşdığı üçün hələ yazının özü deyildi. Bunlar yazının ancaq formalaşmasına xidmət edən vasitə və mənbələridir. Bu mənbələr, yazının birinci tipi olan şəkli yazının yaranması üçün rüşeym olmuşdur. Yazının formalaşması və inkişafı dövründə onun bir neçə növü meydana çıxmışdır.

4.3. Yazının növləri

Yazının inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, yazı lap ilk dövrlərdən ünsiyyətə kömək edərək həmişə insanların düşüncə və təfəkkürlərinin inkişafı ilə bağlı olaraq təşəkkül tapmışdır. Müasir yazı sistemi və yazı texnikası uzun tarixi yol keçərək hazırki şəkllə düşmüşdür. Bu illər ərzində onun prinsipləri, istifadə üsulları dəfələrlə dəyişilmiş, müəyyən qanunauyğunluq əsasında tədricən səlisləşmə, asanlaşma, təkmilləşmə yolu ilə bu gün istifadə etdiyimiz formaya gəlib çıxmışdır.

Yazının növləri və inkişafı barədə müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi adamlar yazını şəkli yazı, fikri yazı və fonetik yazı adları altında üç tipə bölmüş, bəziləri isə onun inkişafının şəkli yazıdan başlayıb, heca yazısına doğru getdiyini və hərflə yazının heca yazıdan əmələ gəldiyini söyləmişlər. Lakin son tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yazının dörd əsas növü vardır.

- 1) piktoqrafik, yaxud şəkli yazı;
- 2) ideoqrafik, yaxud fikri yazı;
- 3) sillabioqrafik, yaxud heca yazısı;
- 4) fonoqrafik, yaxud səs yazısı (6, s.261).

Yazının bu növlərindən hər biri bu və ya başqa xüsusiyyətlərinə görə birbirindən əsaslı surətdə fərqlənir.

Şəkli (piktoqrafik yazı). Bu və ya digər məlumatın, yaxud hadisənin şəkillər vasitəsilə ifadə edildiyi yazıya *piktoqrafik*, yaxud *şəkli yazı* deyilir. Piktoqrafik yazıdakı hər bir ünsür *piktoqram* adlanır.

Piktoqrafik yazıda hər bir şəkil (piktoqram) bir və ya bir neçə cümləni əks etdirir. Belə yazıda nitq sözlərə bölünür, bütöv cümlələrlə ifadə olunur.

Yazının bu ilk növü çox qədim tarixə malikdir. Min illər bundan əvvəl bu və ya digər məlumatı bildirmək üçün başqasına əşya göndərmək və sair vasitələrdən istifadə etmək insanlar üçün həmişə əlverişli və mümkün olmamışdır. Buna görə də ibtidai insanlar “primitiv qrafik xətlər çəkmək vərdişi əldə edərək” əşyanın özünü deyil, onun şəklini çəkib göndərmişlər.

Keçmişdə insanlar müəyyən məqsədlərlə bağlı olaraq yüzlərlə şəkil çəkmişlər. Lakin bu şəkillərin hamısını heç də yazı hesab etmək olmaz. Çünki bunlardan bəzində yazıya məxsus olan əsas cəhət, bu və ya digər məlumatın məzmununu məntiqi şəkildə əks etdirmək yoxdur. Məhz buna görə də ancaq müəyyən məlumatın məzmununu məntiqi surətdə əks etdirən şəkil ilk yazıya aid edilir.

Deməli, insanların çəkdiyi ibtidai şəkillər bu və ya digər məlumatı əks etdirdikdə şəkli yazı yaranmağa, formalaşmağa başlamışdır.

Piktoqrafik yazılarla ifadə edilən mövzuların əhatə dairəsi bir o qədər geniş olmamışdır. Əsasən ov səhnələri, vuruş və qaçış hadisələri, ticarət müqavilələri və s. mövzular bu yazılarda öz əksini tapmışdır.

İnsanların dünyagörüşləri, şüur və düşüncələri ilə əlaqədar olaraq, hələ ilk dövrlərdə ancaq əşya, yaxud hərəkət göstərilir və onlar haqqında məlumat verildisə, get-gedə mücərrəd anlayışları da ifadə etmək tələbi yaranmışdır.

Onlar mücərrəd anlayışların ifadəsi üçün bir neçə formadan istifadə etmişlər. Məsələn, “ölüm” anlayışını bildirmək üçün heyvanın və yaxud insanın şəkli başaşağı çəkilmişdir. “Cəldlik” məfhumunu bildirmək məqsədi ilə qol əvəzinə qanad çəkilmiş, “müharibə” anlayışını ifadə etmək üçün ox hazır vəziyyətdə təsvir edilmişdir və s.

Mücərrəd anlayışları ifadə etmək üçün eyni əşya ilə əlaqədar şəklin qoşalaşdırılmasından da istifadə edilmişdir. Məsələn, insanlar “sevgi”, “məhəbbət” anlayışını bildirmək üçün iki ürək şəkli çəkmiş və onları xətlərlə bir-birinə birləşdirmişlər. “Dostluq” məfhumunu əl-ələ vermiş iki adam şəkli ifadə etmişdir. “Təhlükə” və ya “qorxu” çal-çarpaz iki plan şəkli ilə təsvir olunmuşdur.

Qədim insanlar piktoqramları ibadət xanalarının, məbədlərin divarlarında, ağac və ağac qabığında, buynuz, sümük və s. üzərində cızmışlar.

Şəkli yazı, ümumiyyətlə, yazının formalaşmasında bünövrə təşkil etməsinə baxmayaraq, öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və daha geniş əks etdirmək üçün müvafiq forma – ideoqrafik yazı formasını kəşf etmişlər.

Fikri (ideoqrafik) yazı. Nitqdəki sözlərin şəkillər vasitəsilə deyil, ideoqramlarla əks olunmasına ideoqrafik, yaxud fikri yazı deyilir. İdeoqrafik

yazıdakı hər bir ünsür ideoqram adlanır. Heroqliflər və digər işarələr ideoqramlara daxildir.

İdeoqrafik yazı elə yazı sistemidir ki, burada hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Ona görə də bu yazı sistemi, eyni zamanda, söz yazısı da adlanır. İdeoqrafik yazının yaranmasını iki səbəblə əlaqələndirirlər.

Birincisi, şəkli yazının ünsürləri inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun ancaq şərti işarələrinə, yəni simvollarına çevrilmişdir. Məsələn, insanlar günəş anlayışı üçün yazıda əvvəllər günəş şəkli çəkirdilərsə, sonrakı yazılarda, bunun əvəzinə, günəşə oxşamayan heroqlif işlətmişlər.

Deməli, əşya ilə şəkil arasındakı oxşarlıq əlaqəsi tam kəsilmişdir. Fikri yazının təşəkkülündə bunun xüsusi rolu olmuşdur.

İkincisi, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq, piktoqramlarla bu və ya başqa mücərrəd anlayışı vermək mümkün olmadığı üçün yazıya müəyyən işarələr artırılmışdır. Bu işarələr isə, öz növbəsində, ideoqrafik yazının yaranmasına təsir etmişdir.

İdeoqrafik yazı ilə şəkli yazı sistemi arasında möhkəm əlaqə olmuşdur. Bu əlaqə hətta şəkli yazının ideoqrafik yazı üçün bünövrə təşkil etməsində mühüm rol oynamışdır. Ona görə ki, ilk ideoqramlar zahirən, bir növ, piktoqramlara oxşayırdı. Bunu nəzərə alaraq, yazının tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar ideoqramı piktoqramdan fərqləndirmək üçün onun formasına deyil, məzmununa fikir verməyi məsləhət görmüşlər.

Piktoqramla ideoqramı bir-birindən seçmək üçün, başlıca olaraq, piktoqramların bütöv hadisəni, ideoqramların isə ayrı-ayrı sözləri ifadə etməsi əsas götürülür.

İdeoqrafik yazı, cəmiyyət min illər boyu inkişaf yolu keçdikdən sonra meydana çıxmışdır. Bu yazının yaranması mədəniyyət tarixində və xüsusən yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki nitqin sözlərə bölünməsi və bunlardan hər birinin şərti işarələrlə göstərilməsi səs yazısının yaranması üçün, “yol açmaq” demək idi.

İdeoqrafik yazının əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bir çox xarici ölkə alimləri (İ.Qelb, R.Vulli, Ç.Loukotka, D.Dirinker və başqaları) ideoqrafik

yazının bir ölkədə və bir xalq tərəfindən yarandığını söyləyirlər. Belə bir müddəaya əsasən bəzi alimlər bu tipli yazıların hamısının Misir yazı sistemindən meydana gəldiyini, bəziləri isə şumer yazısından törədiyini iddia edirlər. Lakin V.İstrin belə bir nəzəriyyənin əksinə olaraq şumer, Misir və Çin yazılarının hər birinin həm daxili, həm də zahiri cəhətdən fərqləndiyini göstərmiş və bunların bir-birindən asılı olmadan müstəqil yolla təşəkkül tapdıqlarını əsaslandırmağa çalışmışdır.

Qədim dövrlərdə ideoqrafik yazı sistemindən Misirdə, Şumerdə, Çində, Meksikada (Meksikanın cənubunda yaşayan maya və şimalında yaşayan asteklər) və başqa yerlərdə istifadə etmişlər.

Ən qədim ideoqrafik yazılardan biri Misir yazısıdır. Bu yazı, bizim eradan əvvəl Afrika qitəsində yaşamış bir sıra xalqlar arasında geniş yayılmışdı.

Misir yazısı şəkli yazı əsasında yaranmışdır. Ona görə də həmin yazının müəyyən hissəsini şəkillər təşkil etmiş və bu şəkillər əşyanın, hərəkətin ifadə olunmasına xidmət etmişdir.

Öz forma və xarakterinə görə Çin yazısı da ideoqrafik olub son dərəcə çətin quruluşa malikdir. Çin yazısının çətinliyi onun heroqliflərinin miqdarının həddindən artıq çoxluğu və onların yazılışının mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

İdeoqrafik Çin yazısı bizim eradan çox-çox əvvəl meydana çıxmışdır. Bu yazının yaranma tarixi hələ elm aləminə dəqiq məlum deyil. Lakin arxeoloqların tapdığı yazılı heyvan sümükləri, tısağa çanaqları onun bizim eradan 15 əsr əvvəl də mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

Çin yazısı mənşəyinə görə piktoqramlardan törəmişdir. Məlum olduğu üzrə, ideoqramlar bəzən şəkli yazıdan yarandığı izini saxlayır. Çin yazısındakı bir sıra heroqliflərdə də belə izlər özünü aydın formada göstərir. Məsələn, “adam” anlayışı əvvəlcə adamı xatırladan işarə ilə əks olunmuş və bu getdikcə təkmilləşdirilmişdir.

Çin heroqliflərinin forması qrafik ünsürlərin miqdarına görə çox müxtəlifdir. Buradakı bəzi heroqliflərdə, məsələn, “adam” sözünü bildirən heroqlifdə 2 ünsür işləndiyi halda, “xahiş etmək” mənasını bildirən heroqlif 32 ünsürdən ibarətdir. Sadə heroqliflər həm ayrı işlənir, həm də bəzi mürəkkəb heroqliflərin tərkibinə daxil olur. Çin yazısındakı heroqliflərin hər biri ayrılıqda bir təkhecalı üzvü bildirir. Lakin

cümlədə işlənərkən hər zaman eyni mənanı ifadə etmir. Burada onların işlənmə yeri, hansı heroqlifdən sonra necə vəziyyətdə və neçə dəfə gəldiyinin də rolu vardır. Məsələn, *ağac* sözünü bildirən heroqlif tək işləndikdə “ağac”, ikisi yanaşı yazıldıqda isə “meşə” sözünü, *insan* sözünü bildirən heroqlif tək işləndikdə “insan”, yanaşı gəldikdə “izləmək”, “yola salmaq” mənalərini bildirir.

Hazırda dünya əhalisinin, təxminən 25 faizi ideoqrafik yazı tipindən istifadə edir.

Ümumiyyətlə, bütün ideoqrafik yazılar piktoqrafik yazıya nisbətən, nitqi daha geniş və düzgün əks etdirir. Lakin bu üstün cəhətinə baxmayaraq, ideoqrafik yazının da nöqsanları vardır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmir. Həmçinin təlim işini də çətinləşdirir. Onu oxuyub öyrənmək üçün çox vaxt və zəhmət tələb olunur. Bunlardan əlavə, ideoqrafik yazı fikrin bütün incəliklərini ifadə etməyə lazımi imkan vermir. Elə buna görə də bəzi xalqlar yazının bu tipindən fərqli olan heca yazısı sistemindən istifadə etmişlər.

Heca (sillaboqrafik) yazısı. Hecaları şərti işarələrlə göstərən yazıya sillaboqrafik, yaxud heca yazısı deyilir. Bu yazı sisteminin tələbinə görə dildə nə qədər heca varsa, bir o qədər də işarə sillaboqram olmalıdır.

Sillaboqrafik yazı qədim yazılardan təşəkkül tapmışdır. Bu yazılarda ideoqramlarla yanaşı, get-gedə sillaboqramlar da işlədilmişdir.

Qədim heca işarələri eramızdan qabaq III minilliyin əvvəlində şumer yazısında əmələ gəlmişdi. Bəzi mülahizələrə görə şumerlərin ilk yazısı piktoqrafik xarakterli olmuşdur. Bu fikrin həqiqiliyi ondadır ki, tarixən bütün heca yazılar ilk növbədə piktoqram və ideoqramlarla qarışıq olmuşdur. (6, s.266)

Şumer yazısı zahiri əlamətlərinə görə başqa yazılardan fərqlənmişdir. Onun işarələri mismara – mıxa bənzəyirdi. Elə buna görə də həmin yazı işarələrinin forması nəzərə alınaraq, o, ərəbcə “mismari”, farsca, eləcə də azərbaycanca “mixi” yazı adlandırılmışdır.

Tarixi faktlar göstərir ki, heca yazı tipindən minoy, hind və sair yazı sistemlərində də istifadə olunmuşdur. Hazırda heca yazısından dünya xalqlarının, təxminən 25 faizi istifadə edir. Bu yazıdan istifadə edənlərin biri də yaponlardır.

Lakin yaponların yazısı heç də sırf heca yazısı deyil. Bu yazı heroqliflərlə qarışıqdır. Müasir yapon yazısının iki qrafik forması vardır – kataqan və xiraqan. Bunlardan birincisi nisbətən sadədir. Buna görə də ibtidai məktəb dərslərlərində, teleqram və sairə bu formadan istifadə edilir. Xiraqan isə başqa sahələrdə işlədilir.

Heca yazıdan müasir hind sistemli bir sıra dillərdə də istifadə olunur. Eyni zamanda makassarların yazısı da bu tiplidir.

Sillaboqram müasir rus yazısında da vardır. Rus yazısındakı *я, ю, е, ё* hərfləri bir sıra sözlərdə heca təşkil edir: məsələn,

Я hərfi: мо+я = моя

Ю hərfi: советску +ю = советскую

Ё hərfi: ё+жик=ёжик

Ümumiyyətlə, yazının inkişafı tarixində sillaboqrafik yazı sistemi xüsusi əhəmiyyətə malik bir hadisə olmuşdur. Sillaboqrafik yazı fikrin ifadəsində ideoqrafik yazı tipinə nisbətən daha münasib formadır. Lakin səs yazısı ilə müqayisə edildikdə onun mənfi cəhəti, əsasən, işarələrinin çox olmasında görünür. Məlumdur ki, heca yazılarda ən azı 300 işarə olur, səs yazısında isə ən çoxu 60 – 70 işarə işlədilir. Buna görə də səs yazısı daha uyğun yazı formasıdır.

Səs (fonoqrafik) yazısı. Şerti işarələrlə dilin səslərini əks etdirən yazıya fonoqrafik, yaxud səs yazısı deyilir. Yazının başqa tiplərindən fərqli olaraq, *fonoqrafik* yazıda dilin bu və ya digər səsi, əsasən, ayrı-ayrı qrafemlərlə, yəni hərflərlə (qrafik işarələrlə) yanaşı, digər işarələrdən, yəni orfoqrafik işarələrdən (apostrof, hərəkə və sair işarələrdən) də istifadə edilir.

Hərflə yazı digər yazı tipləri ilə bağlı olmuşdur. Bu yazı tipi tədrici olaraq, əsasən, ideoqrafik yazıdan əmələ gəlmişdir. Belə ki, ideoqrafik yazının işarələri get-gedə bütöv söz deyil, sözün səslərini bildirmiş, bunun da nəticəsində hərflə yazı meydana çıxmışdır. Hərflə yazı çox mürəkkəb proses əsasında yaranmış və bir neçə əsr ərzində inkişaf edib formalaşmışdır.

Hərflə yazı barbarlıq dövrünün üçüncü pilləsində əmələ gəlmiş və cəmiyyətin mədəni inkişaf tarixində ən mühüm hadisələrdən biri olmuşdur. Bu, cəmiyyətin barbarlıqdan mədəniyyət dövrünə keçməsində böyük rol oynamışdır. F.Engels

cəmiyyətin barbarlıqdan mədəniyyət dövrünə keçməsində səs yazısının böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edərək demişdir ki, cəmiyyət "...hərflə yazının ixtirası, bunun şifahi yaradıcılığı yazmaq üçün işlədilməsi vasitəsilə mədəniyyətə keçir".

Hərflə yazını dünyada ilk dəfə olaraq qarışıq şəkildə misirlilər işlətməmişlər. Bunun təsiri nəticəsində sonralar digər xalqlar da hərflə yazıya keçməyə başlamışlar.

Yazılar xarakterlərinə görə iki yerə bölünür: *konsonant yazı* və *vokallaşdırılmış yazı*. Bəzi yazılarda ancaq samit səslər hərflərlə göstərilir. Bu cür yazılar konsonant adlanır. Digər qrup yazılarda isə sözlərdəki həm sait, həm də samitlər hərflə əks olunur. Belə yazılar tam fonografik – vokallaşdırılmış yazıdır.

Hərflə yazı yazının inkişafı tarixində ən yüksək pillədir. Bu yazı həm yazmaq, həm də oxumaq üçün sadə, asan və çox əlverişlidir. Bunun vasitəsilə insan düşüncəsinin bütün incəliklərini ifadə etmək olur və o, özündən əvvəlki yazı tiplerindən əsaslı surətdə fərqlənir.

Hərflə yazı demək olar ki, əksər dillərin quruluşuna uyğun gəlir. V.İstrinin müəyyən etdiyinə görə - müasir dövrdə dünya xalqlarının 50 faizi bu yazı sistemindən istifadə edir ki, bunun da 10 faizi konsonant, 40 faizi isə vokallaşdırılmış formadadır.

4.4. Səs yazısında işlənən işarələr

Müasir səs yazısındakı işarələr zahiri əlamətlərinə və vəzifələrinə görə, əsasən, beş yerə bölünür: hərflə işarələri, xüsusi elmi işarələr (kimyəvi, həndəsi, riyazi, coğrafi, astronomik və s), piktoqramlar, durğu işarələri və rəqəmlər.

"Yazı işarələri" anlayışına aid olan bu ünsürlərdən hər birinin maraqlı tarixi və özünəməxsus cəhətləri vardır.

Hərflə işarələri. Səsin yazıdakı işarəsi hərflə adlanır. Hərflər quruluşuna görə *saf*, *liqatur* və *diakritik* işarəli olur.

Hər bir səs yazısında işlədilən hərflə və işarələrin sistemə və bunların müəyyən düzülüşünə *əlifba* deyilir. Əlifba termini ərəb əlifbasının birinci (əlif) və ikinci (ba)

hərflərinin adlarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Faktlar göstərir ki, başqa bir sıra xalqlarda da əlifba terminini yaratmaq üçün həmin prinsipdən istifadə edilmişdir. Məsələn, yunanlar əlifbalarının birinci (a – alfa) və ikinci (v – vita) hərflərinin adlarının birləşməsindən “alfavita” termini düzəltmişlər. Məlum olduğu üzrə, yunan əlifbasında “v” hərfinin adı “vita” sonradan dəyişilib “beta” olmuşdur. Buna müvafiq olaraq almanlar alphabet, fransızlar isə alphabet terminini yaratmışlar.

Əlifbalarda hərflərin düzülüşü yazının inkişafı tarixində müəyyənənmiş, ümumqəbul vəziyyət almışdır. Lakin hərflərin əlifbadakı sırası şərti-ənənəvi xarakterdədir. Əkər hərflərin sıralanması, hərflərdən istifadə qaydaları bu və ya başqa məsələlərlə bağlı olsa, onda müxtəlif əlifbalardakı bütün eyni hərflərin sıraları da uyğun olardı. Halbuki, bu, belə deyildir. Məsələn, elə “ı” hərfinə nəzər yetirək. Bu, rus əlifbasının 29-cu, Azərbaycan əlifbasının isə 12-ci hərfidir. Ümumiyyətlə, hərflərin əlifbada sıralanması problemi əlifbaşünaslığın əsas məsələlərindədir.

Dildəki səsləri hərflərlə əks etdirmək çox əlverişli vasitədir. Bu, birdən-birə və asanlıqla əmələ gəlməmişdir. İnsan təfəkkürünün əvəzsiz bəhrələrindən olan əlifba bir çox əsrlərin və nəsillərin məhsuludur.

Əlifbanın mənşəyi. Məlumdur ki, insanlar öz nitqlərini fonetik cəhətdən təhlil etməyə alışdıqları zaman səsləri işarələrlə, yəni hərflərlə əks etdirməyə başlamışlar. Sözdəki səslər hərflərlə göstəriləndən sonra əlifba meydana çıxmışdır.

Əlifbanın əmələ gəlməsinə dair dünya alimləri arasında çox müxtəlif fikirlər vardır. Onların bəzisi misirliləri, bəzisi minoqları, bəzisi də finikiyalıları əlifbanın yaradıcısı hesab edirlər. Lakin əlifbanın yaradılmasında həm misirlilərin, həm minoqların, həm də finikiyalıların böyük rolu olmuşdur.

Əlifbanın mənşəyinə dair Misir nəzəriyyəsinə görə yazı tarixində ilk dəfə olaraq səsləri əks etdirən işarələr bizim eradan əvvəl Misir yazısında meydana çıxmışdır. Həmin işarələr ancaq samit səsləri bildirmişdir. Misirlilər birinci dəfə olaraq hərf yaratmalarına baxmayaraq, sırf səs yazısından istifadə edə bilməmişlər. Çünki onların istifadə etdikləri yazıda hərflər heroqliflərlə qarışıq şəkildə işlənmişdir.

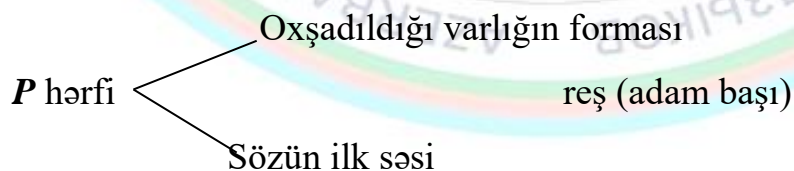
Qədim Misir yazısı minoy yazısının inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Müəyyən zaman ərzində Misir yazısından hecavi minoy yazısına bəzi işarələr keçmiş, bununla yanaşı, həmin yazıda hecaları bildirmək üçün bir sıra yeni işarələr də meydana çıxmışdır. (6, s.270)

Misir və minoy yazılarının təsirində qədim qərbi sami xalqları bir sıra hərfi-səs əlifba yaratmışlar. Sami dillərin yazılarından ən çox inkişaf etmiş finikiya yazısıdır. Bu yazının sahibləri III minillikdə yaşamışlar. Onlar qonşu xalqlarla mübarizə aparan və müstəmləkə saxlayan xalq olmuşdur. Finikiyalılar o dövrün məşhur ticarətçiləri idi. Onlar ticarət məqsədi ilə uzaqlara səfər etmiş, bir çox yerlərə üzüb getmişlər.

Finikiyalıların dili qədim yəhudi dilinə yaxın idi. Bu dildə sözlər ən çox samitlə başlanır. Finikiya dilinin bir sıra yazılı abidələri indiyə kimi qalmışdır. Həmin abidələr müxtəlif yerlərdə tapılmışdır. Bu, onu göstərir ki, o dövrdə finikiya yazısının coğrafiyası çox geniş olmuşdur.

Cəmiyyət tarixində ilk səs-yazı sistemlərindən biri olan finikiya yazısında 22 hərf işlənmişdir. Bu hərflər dilin fonem sistemini əks etdirirdi. Finikiyalılar istifadə etdikləri hərflərə, təxminən [a] səsini bildirən işarədən başlayaraq əlifba sırası müəyyənləşdirmişlər. Bu, bir sıra sonradan yaranan əlifbalar üçün də əsas kimi qəbul edilmişdir.

Finikiya əlifbasındakı hərflərin hər biri təbiətin canlı və cansız varlıqlarına bənzədilərək yaradılmışdır. Eyni zamanda əlifbadakı hərflərin adları da vardır. Bu adlar akrofonik prinsip əsasında verilmişdir. Qeyd olunan prinsipə görə bu və ya başqa bir hərfin bildirdiyi səs, həmin hərfin adını göstərən sözün birinci səsi olmalıdır; məsələn:

Deməli, “r” hərfi adam başına bənzədilərək düzəldilmiş və “baş” mənasını bildirən “reş” sözünün ilk səsini əks etdirmişdir. Beləcə də *A* (alef – öküz), *Q* (qimel – dəvə), *Ş* (şin – diş) hərfləri yaradılmış və adlandırılmışdır. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, bu hərflər müasir yazımızda da öz ilk quruluşunun izlərini saxlamışdır.

Məlum olduğu kimi, hərflə yazı başqa yazı tiplərindən asan və sadədir, elə bu sadəlik və asanlıq əsasında finikiya əlifbası ətraf xalqlar arasında da yayılmışdır.

Əlifbanın yayılması. Finikiya əlifbası bir çox əlifbaların əsasını təşkil edərək onların ulu valideyni – mənbəyidir. Bu əlifbadan əvvəlcə qonşu xalqlar istifadə etmişlər, sonralar isə o get-gedə başqa xalqlara yayılmağa başlamışdır. Finikiya əlifbasının uzaqlara yayılmasına, birinci növbədə, finikiyalıların özləri səbəb olmuşlar. Doğrudur, onlar əlifbanı yaymağı qarşılıqlı xüsusi məqsəd qoymamışlar. Lakin ticarətlə daha çox məşğul olan bu xalq özgə ölkələrə ticarət səfəri zamanı yazılı əlaqə vasitəsi kimi əlifbadan istifadə etmişlər və bu prosesdə başqa xalqlar da əlifbanı əxz etməli olmuşlar. Beləliklə, ilk dövrlərdə finikiya əlifbası öz vətənindən ticarətlə bağlı olaraq uzaqlara yayılmışdır. Adətən, əlifba alınma yolu ilə bir xalqdan başqasına keçir. Bu alınma ticarət əlaqələri ilə bağlı olduğu kimi, mədəniyyətlə də əlaqədar olur. Məhz, finikiya əlifbası sonralar mədəniyyətlə də bağlı yayılmışdır.

Yazı tarixçilərinin müəyyən etdiklərinə görə, finikiya əlifbası iki istiqamətdə yayılmışdır: a) şərq istiqamətində, b) qərb istiqamətində.

1) *Arami əlifbası və onun əsasında yaranan əlifbalar.* Şərqdə finikiya əlifbası əsasında ilk dəfə *arami* əlifbası meydana çıxmışdır. Aramilər ərəb səhralarının sakinləri idi. Onlar çətin həyat şəraiti olan səhralarda çox yaşaya bilmədikləri üçün Suriya, Mesopotamiya və başqa yerlərə köçmüşlər. Aramilər çox bacarıqlı və fəal xalq olduğundan ətrafdakı xalqlardan fərqlənmiş və öz yazılarını onlara verə bilmişlər. Arami əlifbası az vaxtda sami xalqların arasında mühüm əlaqə vasitəsinə çevrilmişdir. Həmin xalqlar bu vasitədən ticarət zamanı və eləcə də təsərrüfat işlərində istifadə etmişlər.

Şərqdə geniş şöhrət qazanmış arami yazısı əsasında sonralar bütün şərqin əlifbaları yaranmışdır. Alimlər həmin əlifbaları dörd budağa bölürlər: a) Yəhudi budağı, b) Suriya budağı, c) İran budağı, ç) Ərəb budağı.

Bu əlifba budaqlarında ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, bunlarda qədim finikiya əlifbasının sağdan-sola yazılması və konsonantlıq prinsipi saxlanılmışdır. Bununla yanaşı, onları bir-birindən fərqləndirən xüsusi əlamətlər də vardır. Arami mənşəli ərəb əlifbasının ən qədimi kufə adlanır. Bu əlifba Kufə şəhərinin adı ilə

bağlıdır. Qədim ərəb əlifbasında hərflərin miqdarı az olmuşdur; bəzi hərfləri sonradan artırmışlar. Kufə əlifbasının inkişafı nəticəsində formalaşmış müasir ərəb əlifbasında 28 hərf vardır. Bu hərflərdən 3-ü uzun saitlərin, 25-i isə samitlərin işarəsidir.

Ərəb əlifbasının 22 hərfi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda yazılarkən şəklini dəyişib başqa qrafik forma alır. Bəzi hərflər isə şəkli cəhətdən bir-birinə çox oxşayır, bunlar ancaq nöqtələrin vasitəsilə fərqləndirilir. (6, s.273)

Ərəb əlifbası qədimdən başlayaraq çox geniş yayılmışdır. Bu əlifbanın yayılmasına, əsasən, islam dini səbəb olmuşdur. Ərəb əlifbası əsrlər boyu türk dilli xalqlar arasında da əlaqə vasitəsi kimi geniş işlənmişdir. Bu xalqlara, eləcə də bizə ərəb əlifbasının gətirilməsi ərəblərin işğalçılıq siyasəti ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan yazısında bu əlifbadan 1922-ci və qismən də 28-ci ilə kimi istifadə edilmişdir.

2) *Yunan əlifbası və ondan yaranan əlifbalar.* Qərbdə finikiya əlifbası əsasında qədim yunan əlifbası əmələ gəlmişdir. Finikiya əlifbasını Avropaya finikiyalılar aparmışlar. Belə ki, finikiyalılar ticarət məqsədilə Yunanıstana gəlib getmişlər və bu zaman yunanlar onlardan yazını öyrənmişlər.

Yunanlar finikiya əlifbasını götürüb onu müəyyən dərəcədə təkmilləşdirmişlər. Əvvəla, sait səslər üçün işarələr müəyyən etmişlər (artıq hərfləri saitləri bildirmək üçün işlətməmişlər), beləliklə, əmələ gələn yunan əlifbası öz konsonant mənşəyindən ayrılıb yeni tipli – vokallaşdırılmış əlifba kimi formalaşmışdır. Eyni zamanda onlar hərflərin yazılış istiqamətini dəyişdirib soldan-sağa çevirmişlər. Bu əlifbada 24 hərf vardır. Bunlardan 7-si saitlərin, 17-si isə samitlərin işarəsidir.

Yunanıstanın özünün və müstəmləkələrinin ərazisi ilə əlaqədar olaraq yunan əlifbası müxtəlif variantlarda şaxələnməmişdir. Buna görə də alimlər yunan əlifbasını iki qola bölürlər: a) qərbi yunan əlifbası, b) şərq yunan əlifbası.

a) *Qədim yunan əlifbasının qərb qolu.* Yunan əlifbasının bu qolu əsasında *etrus* əlifbası əmələ gəlmişdir. Etruslar İtaliyanın qədim mədəni xalqı idi. Onlar İtaliyanın bütün tayfalarına güclü mədəni və siyasi təsir göstərirdilər. Etruslar latınların da inkişafına böyük təsir etmişlər.

Etrus əlifbası bizim eradan əvvəl VIII əsrdə meydana çıxmışdır. Onlar yunanlardan aldıkları əlifbanı get-gedə öz dillərinin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırmışlar. Bu prosesdə əmələ gələn dəyişikliklər etrus əlifbasını yunan əlifbasından fərqləndirmişdir.

Etrus əlifbasının təsirindən *latın* əlifbası meydana çıxmışdır. Latın tayfaları mərkəzi İtaliyanın qərbində yaşayırdılar. Onların yayıldıqları sahə Latsium adlanırdı. Latsiumun sakinləri və dilləri latın adlanırdı. Bizim eradan əvvəl VIII əsrin son illərində Roma şəhəri Latsium vilayətinin mərkəzi olmuşdur. Bu şəhərin adı ilə bütün latın tayfaları birləşmiş və romalılar adlanmışlar. Elm müəyyən etmişdir ki, eradan əvvəl VII – VI əsrlərdə romalılarda dövlət quruluşu sürətlə inkişaf etmiş və bu öz təsirini yazıya da göstərmişdir. Beləliklə, eramızdan qabaq VII–VI əsrlərdə latın-roman yazısı meydana çıxmışdır. İlk latın əlifbasında 21 hərf olmuş; sonra 2 hərf artırılaraq klassik latın əlifbasında hərflərin miqdarı 23-ə çatdırılmışdır. Daha sonra Latın əlifbasına bir neçə hərf də əlavə edilmiş, hərflərin sayı 26-ya qədər çoxaldılmışdır.

Romalılar əvvəllər bütün İtaliyanı ələ keçirmək və sonra dünyada hökmranlıq etmək iddiasında olmuşlar. Buna görə də Roma birliyi yarandıqdan sonra onlar bir sıra ölkələrə hücum etmişlər. Roma imperiyası dövründə ələ keçirilmiş ölkələrin xalqları latın əlifbasını qəbul etmişlər və beləliklə, bu əlifba Avropaya geniş yayılmışdır. Sonradan latın əlifbasından bir çox xalqlar da istifadə etməyə başlamışlar. hazırda müasir ingilis, fransız, alman, türk, italyan və sair əlifbaların əsasını latın əlifbası təşkil edir.

Latın əlifbasından Azərbaycan yazısında da istifadə olunmuşdur. 1922-ci ildə latın qrafikası əsasında qurulmuş əlifbadan 1940-cı ilə kimi istifadə edilmişdir. Azərbaycan yazısının sadələşdirilməsinə də bu əlifbanın xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur.

b) Qədim yunan əlifbasının şərq qolu. Yunan əlifbasının şərq-yunan qolu əsasında *vizantiya* əlifbası meydana çıxmışdır. Vizantiya – yunan əsasında xristianlığı qəbul etmiş bir sıra xalqların əlifba-ları əmələ gəlmişdir. Belə əlifbalardan biri də slavyan əlifbasıdır. Bu əlifba IX əsrin sonunda Bolqarıstanda yaradılmışdır. Qədim slavyan əlifbasının yaradılması dini-siyasi məqsədlə bağlıdır.

Qədim slavyan əlifbasını yunan missioneri Kirill (826 – 869) düzəltmişdir. Yunan dilində yazılmış dini kitablar slavyanlar arasında geniş yayılmışdır. Bu kitabları oxumağa ehtiyac hiss olunurdu. Buna görə də moraviyalılar Vizantiya imperatorundan nümayəndə istəmişlər. Vizantiya imperatoru bu məqsəd üçün Kirilli münasib bilmişdi. Çünki Kirill Vizantiya imperiyasının elçisi kimi bir çox qonşu ölkələrə gedib gəlmiş və xüsusi təcrübəyə malik idi. Bundan əlavə, o, yunan, latın, yəhudi, ərəb və slavyan dillərini bilirdi. Bu keyfiyyətlərinə görə Kirill Bolqarıstana göndərilmiş, böyük qardaşı M e f o d i (820—885) ilə birlikdə az müddət içərisində 3–4 dini kitabı slavyan dilinə tərcümə etmişdi. Bununla bərabər slavyanlar üçün də əlifba düzəltmişdi. Qədim slavyan əlifbası iki formada idi. Bunun biri kirillisa, digəri isə qlaqolisa adlanırdı. Kirillisa slavyanlar arasında daha tez və geniş yayılmışdır. Bu əlifba 43 hərfdən ibarətdir, onun 24-ü yunan əlifbasından götürülmüş, 19-u isə əlavə edilmişdir. Müasir rus əlifbası bu Kirill əlifbasından əmələ gətirilmişdir. Onun indiki vəziyyətinə qədər bir çox dəyişikliklər edilmişdir.

Sovet xalqlarının bir çoxu Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra öz əlifbalarını rus qrafikası əsasında qurmuşlar.

Hazırda dünya əhalisinin müxtəlif formalı səs yazılarında, təxminən 350 əlifbadan istifadə edilir. Bu əlifbaların hamısı zahiri cəhətdən bir-birinə oxşar deyil. Onların bəziləri bir-birinə yaxın, bəziləri isə tamamilə fərqlidir. Məsələn, ingilis əlifbasına nəzər yetirək. Bu əlifbadakı işarələrin çoxu qədim yunan və ya latın əlifbasındakı hərflərin eynidir. Lakin ingilis əlifbası ərəb əlifbası ilə tutuşdurulduqda orada heç bir oxşar işarəyə rast gəlmək olmur. Deməli, bunlar ayrı-ayrı əlifba sistemlərinin nəticəsində formalaşmışdır və yaxın, qohum olmayan əlifbalardır.

Müasir əlifba tələbləri. Klassik əlifbalardan fərqli olaraq müasir əlifba bir neçə vacib tələbə cavab verməlidir. həmin tələblər aşağıdakılardır:

1. *Fonetik tələb.* Əlifba dilin fonetik quruluşunu, fonemlərini yazıda əks etdirməlidir. Bu, o demək deyildir ki, dildə nə qədər səs varsa, əlifbada da bir o qədər hərf olmalıdır. Məlum olduğu üzrə, hər bir dil-də çoxlu fonem-səs və fonem-səs variantları mövcud-dur. Əlifba dilin bütün bu fonem-səslərini və bunların çalarlıqlarını tam əks etdirərsə, yazı mürəkkəb xarakter alıb olduqca ağırlaşar və

nəticədə ondan istifadə çətinləşər. Elə buna görədir ki, müasir rus ədəbi dilində 40-dan artıq fonem-səs olduğu halda, rus əlifbasında 33 hərf vardır. Ümumiyyətlə, dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal fonografik əlifba hesab edilir. Lakin belə əlifba yoxdur. hərfələrin miqdarının az olması müasir əlifbalar üçün xarakterik cəhətdir. Ancaq deməliyə ki, mexaniki yolla hərfələrin sayını azaltmaq doğru olmaz. Çünki bu yazıda təhrifə aparıb çıxara bilər.

2. *Qrafik və poliqlafik tələb.* Bu tələbə görə hərfələrin yazılışı sadə olmalıdır. Burada artıq xətlərə, müxtəlif diakritik işarələrə, bir səsi bildirmək üçün iki və çox işarəli hərfə (liqatur hərfə) yer verilməməlidir. Bütün bunlar yazının kağızda az yer tutmasına, başlıca cəhətlərdən olan qənaətə imkan yaradır. Müasir əlifbaların çoxunda bu tələbə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

3 *Estetik və kalliqrafik tələb.* Əlifbanın hərfələrinin zahiri cəhətdən gözəlliyi və zərifliyi də əsas şərtlərdən hesab olunur. Buna görə də əlifbaların yaradılmasında estetik cəhətə xüsusi diqqət yetirilir.

4. *Pedaqoji və psixoloji tələb.* Bu tələbə əsasən əlifbanın yazılışı və oxunuşu asan olmalıdır. Bunun üçün əlifbadakı hərfələr dəqiq olmalı, biri digərindən tez seçilib fərqlənməlidir. Əlifbanın oxunuşunda çoxmənalılığa yol verilməməlidir.

4.5. Geniş yayılmış əlifba sistemləri

Müasir dövrdə əlifba sistemlərindən üçü daha geniş yayılmışdır. Bunlardan biri latın əlifbası əsasında yaradılmış əlifba sistemidir. Bu sistemdən indi Avropanın, Amerikanın, Afrikanın və Avstraliyanın ölkələrində istifadə olunur. V.A.İstrin dünya əhalisinin 30 faizindən artığının bu əlifba sistemindən istifadə etdiyini müəyyənləşdirmişdir. (6, s.277)

Geniş yayılmış ikinci əlifba sistemi slavyan – kirill qrafikası əsasında yaradılmış əlifbalardır. Bu sistemdən Avropa və Asiyanın bir çox xalqları istifadə edirlər. Dünya əhalisinin 10 faizinin bu əlifba sistemindən istifadə etdiyi göstərilir.

Nəhayət, geniş yayılmış sistemlərin üçüncüsü ərəb əlifbasıdır. Ərəb əlifbasından bütün ərəb ölkələrində, bundan əlavə, İranda, Əfqanıstanda, Pakistanda,

Çində (uyğurlar) istifadə olunur. V.A.İstrinin hesabladığına görə bu əlifba sistemindən istifadə edən əhalinin miqdarı dünya əhalisinin, təxminən, 10 faizini təşkil edir.

Çox geniş yayılmış bu üç sistemdən birinci və ikinci bir sıra cəhətlərinə görə üçüncüdən asan və daha sadədir. Ona görə də hazırda bəzi xalqlar öz yazılarında həmin sistemlərdən istifadə etməyə xüsusi meyl göstərirlər.

Sovet İttifaqı dünyanın çoxmillətli dövlətlərindəndir. Burada onlarca müxtəlif xalq və millət yaşayır. Bərabər hüquqlu bütün sovet xalqları mədəniyyətin başlıca amili olan müstəqil yazıya malikdirlər. hazırda sovet xalqlarının yazılarında 60-dan çox əlifbadan istifadə olunur ki, bunlar da 5 əlifba sisteminə aiddir.

1. Slavyan-kirill əlifbası sistemi. İstifadə edilən əlifbaların ən çoxu mənşəcə slavyan-kirill əlifbası sisteminə məxsusdur. Vaxtilə kirill əlifbası üzərində formalaşmış rus əlifbası müasir əlifbalardan bir çoxunun əsasını təşkil edir. Azərbaycan, qazax, qırğız, türkmən, özbək, başkir, qaraqalpaq, tatar, çuvaş, yakut, qaqauz, qumuq, uyğur, noqay, qaraçay və başqa xalqların əlifbaları rus qrafikası üzərində qurulmuşdur.

Rus qrafikası əsasında öz əlifbalarını yaradan sovet xalqları bir sıra prinsiplərdən istifadə etmişlər. Belə ki, bəzi xalqlar rus əlifbasını eynilə qəbul etmiş, bəziləri isə əlifbada dəyişiklik edib, onu dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırmışlar. Ümumiyyətlə, SSRİ xalqları yazısına rus əlifbası tətbiq edilərkən 33 hərfdən əlavə, 50-yə qədər işarədən və forması dəyişdirilmiş hərfdən istifadə olunmuşdur.

Sovet ölkəsində rus qrafikası üzərində yeni əlifba yaratmaq, əsasən, 1936-40-cı illər arasında davam etmişdir. Yeni əlifbalar tərtib olunarkən bəzi qüsurlara da yol verilmişdir. Məsələn, eyni sistemli türk dillərindəki müvafiq səsə (sağır nuna) müxtəlif hərflər müəyyənləşdirilmiş və sair. hazırda türk dilli xalqların əlifbalarının təkmilləşdirilməsi sovet dilçiliyinin aktual məsələlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

2. Latın əlifbası sistemi. SSRİ-də üç millət – latış, eston və litvalılar öz yazılarında latın əlifbası sistemindən istifadə edirlər. XIX əsrə kimi Litva və Latviyada qot əlifbasından istifadə olunmuşdur. Lakin latın əlifbasının geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq onlar həmin əsrdə qot əlifbasından əl çəkib, latın

əlifbasını qəbul etmişlər. Az hərfləli latın əlifbası bu dillərin fonetik sistemini lazımı dərəcədə ödəyə bilmir. Buna görə əlifbaya çoxlu işarə əlavə olunmuşdur”.

3. Erməni əlifbası. Erməni əlifbasını V əsrin əvvəllərində, təxminən, 403-cü ildə erməni alimi Mesrop Maştots (362-440) tərtib etmişdir. Bu əlifba yunan-vizantiya və arami əlifbaları əsasında yaradılmışdır. Bunu erməni əlifbasındakı hərflərin quruluşlarının oxşarlığı sübut edir (V.İstrin).

İlk erməni əlifbası 36 hərfdən ibarət idi. Buna XII əsrdə üç yeni hərf də əlavə edilmişdir. İndi erməni əlifbası 39 hərfdən ibarətdir. Bu hərflərdən 8-i saitlərin 30-u samitlərin işarəsidir. Lakin bir hərf isə iki səsi (“ev”, məsələn, arev “günəş” barev “salam”, və bəzən üç səsi “yev” məsələn, “nayev” “həmçinin”) bildirir.

4. Gürcü əlifbası. Bu əlifba V əsrdə yaradılmışdır. Gürcü əlifbasının tarixi çox mübahisəlidir. Belə ki, erməni alimləri bu əlifbanın Mesrop Maştots tərəfindən yaradıldığını göstərir. Lakin gürcü alimləri bu fikri qəbul etmirlər. V.A.İstrin gürcü əlifbasının xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onun yunan əlifbası təsirində yarandığını söyləyir.

İlk gürcü əlifbası “xutsuri” adlanır. Bu əlifbada 38 hərf var idi. XI əsrin ortalarına kimi gürcü yazısında xutsuridən (kilsə yazısı) istifadə edilmişdir. Lakin həmin dövrdən sonra gürcü əlifbasının başqa bir forması da yaranmış ki, ona “mxedruli” deyilir. Mxedruli (vətəndaş yazısı) əsasında formalaşan hazırkı gürcü əlifbasında 33 hərf vardır.

Gürcü əlifbasında hərflərin baş və sətiri forması yoxdur. Bu əlifbanın hərfləri ancaq bir formalıdır.

5. Yəhudi əlifbası. Ən qədim əlifbalardan biridir. Bu, arami əlifbasından əmələ gəlmişdir. Məlumdur ki, dünya yəhudiləri bir-birindən fərqli olan “ivrit” və “idiş” yəhudi dillərində danışirlər. İvrit qədim yəhudi dilinin müəyyən dərəcədə dəyişdirilmiş formasıdır. Bundan İsrail dövlətində istifadə edilir. İdiş X—XII əsrlərdə formalaşmışdır. SSRİ-də olan yəhudilər idiş dilində danışirlər.

Əvvəllər yəhudi əlifbasından az istifadə olunur. Ümumiyyətlə, SSRİ-də idiş dilində danışanların miqdarı 450 mindir. Bu əlifbadan yəhudilərdən başqa, karaimlər də istifadə edirlər.

Durğu işarələri. Müasir fonografik yazılarda istifadə olunan vasitələrdən biri də durğu işarələridir. Bunlar yazıda xüsusi qrup təşkil edərək köməkçi xarakterə malikdir. Belə ki, hərfsiz bunların vasitəsilə heç bir səsi əks etdirmək mümkün deyil.

Durğu işarələri nitqin sintaktik bölünməsinə, cümlələrin sərhədini müəyyən etməyə, intonasiya və məna çalarlıqlarını əks etdirməyə kömək məqsədilə işlənir. Yazıda bunların xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Durğu işarələri oxumaq və yazmağı asanlaşdırır. Elə buna görə demək olar ki, bu işarələr olmasa, yazıdakı fikir oxuyana lazımi dərəcədə çatmaz.

Durğu işarələrinin yerində işlənilməməsi bəzən ikimənalılığa, fikir dolaşılıqlığına gətirib çıxara bilər. Belə hallara yol verilməməsi üçün hər hansı bir yazıda durğu işarələrinin bir sıra qaydaları yaranmışdır .

Durğu işarələri yazıda şifahi nitqin incəliyi ilə əks olunmasına xidmət edir. Buna görə də onlar ya ifadənin məntiqi mənası ilə bağlı, ya da cümlənin quruluşuna müvafiq yaranır.

Durğu işarələri yazıdakı digər işarələrlə bir dövrdə meydana çıxmamışdır. Öz tarixinə görə bunlar hərflərdən sonra təşəkkül tapmışdır.

Qədimdə yazı başdan-başa bitişik yazılırdı. Bu oxu və yazı işini olduqca çətinləşdirirdi.

Yazı mədəniyyətinin inkişafı, yazıya olan ehtiyacın artması, müxtəlif forma və məzmununda yazıların meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq, fikri oxucuya aydın çatdırma bilmək üçün yazıda sözləri ayırmaq tələbi də ciddi şəkildə qarşıya çıxmışdı. Bu tələbə əsasən yazı təcrübəsi olan xalqlar sözü ayırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atmışlar; bəzi xalqlar sözlər arasında şaquli xətlər qoymuş, bəziləri xüsusi işarədən istifadə etmişlər. Məsələn, şumerlər bu məqsəd üçün sözlərin arasına yantövrü, əyri bir çünki çəkmişlər. Sonralar oxu və yazını asanlaşdırmaq üçün sözlər arasında məsafə qoyulmuş və nəhayət, durğu işarələrindən də istifadə olunmağa başlanmışdır.

Durğu işarələrinin tarixi, əsasən, fonografik yazının meydana gəlməsi tarixindən başlanır. Demək, yazıda əlifba yarandıqdan sonra durğu işarələri əmələ gəlmişdir.

Durğu işarələrinin tarixi eramızdan əvvəlki dövrlərlə bağlıdır. İlk dəfə Finikiyada, Yunanıstanda bu vasitədən istifadə olunmuşdur.

Durğu işarələrinin birinci nümayəndəsi nöqtədir. Bu işarə hazırkı vəzifəsinə qədər bir çox məqamlar-da, müxtəlif məqsədlər üçün .... Nöqtənin ilk vəzifəsi finikiya, yunan və latın yazılarında sözlərin sərhədini müəyyən etmək olmuşdur. Müəyyən vaxtdan sonra sözlər arasında boş yer qoyulmuş və nöqtədən yalnız sözlərin sərhədini bildirmək üçün deyil, başqa məqsədlər üçün də istifadə edilmişdir. Qədim dövrlərdə nöqtə işarəsi böyük və kiçik fasiləni bildirmək üçün tətbiq olunmuşdur. Sonralar sətirin üstündə qoyulanda indiki nöqtəni, axırında, ortada qoyulanda nöqtəli vergülü, sətirin altında qoyulanda isə vergülü bildirmişdir.

XII əsrdən nöqtə indi daşdığı vəzifədə işlənməyə başlanmışdır. XIII əsrdən yazıda durğu işarələrindən geniş miqyasda istifadə etməyə meyl göstərilmişdir. Buna görə də həmin dövrdən başlayaraq, hər dilin öz milli xüsusiyyətlərinə müvafiq durğu işarələri sistemi yaranmışdır. Durğu işarələrinin inkişafı XV əsrdə diqqəti daha çox cəlb etmişdir. Bu dövrdə kitab çapının yaranması ilə bağlı olaraq durğu işarələrinin sayı çoxalmışdır.

XVIII əsrdən bir sıra işarələr – sual, nida indiki vəzifəsində işlədilməyə başlanmışdır. Ümumiyyətlə, nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, sual və sair bildirmək üçün müxtəlif işarələrdən istifadə olunmuşdur.

Hər bir dilin öz xüsusiyyətlərinə müvafiq yaranmış durğu işarələri müəyyən sistem təşkil edir. Bu və ya digər bir sistem təbii olaraq başqasından işarələrin vəzifəsinə, forma və miqdarına görə fərqlənir.

Müxtəlif sistemlərdəki fərqlər işarələrin işlədilməsində də özünü göstərir. Məsələn, latın yazısında sual və nida işarələri cümlənin sonunda, ispan yazısında cümlənin (və ya sözün) hər iki tərəfində qoyulur. İspanlar cümlənin (və ya sözün) əvvəlində bu işarələri əksinə çevirərək, başı aşağı formada işlədirlər. Erməni yazısında isə başqa yazılardan fərqli olaraq bu işarələr sual və nida mənası ifadə edən sözün (iki və çoxhecalı sözlərdə son hecanın) üzərində qoyulur.

Bu və ya başqa durğu işarələri sistemini təşkil edən üzvlər, əsas vəzifələri ilə bərabər, əlavə vəzifə də yerinə yetirə bilər. Məsələn, Azərbaycan yazısındakı nöqtə

çoxvəzifəlidir. Bunun əsas vəzifəsi cümlənin bitdiyini bildirməkdir. Lakin ad və familiyanın ixtisarında işləndikdə əlavə vəzifə yerinə yetirir. Yaxud dırnaq işarəsinə fikir verək. Bu işarənin başqa şəxsin nitqini müəllif nitqindən ayırmaq üçün işlədilməsi əsas vəzifə, sözün məcazi mənada olduğunu bildirmək üçün istifadə edilməsi isə onun əlavə vəzifəsidir. Bəzi işarələrin əsas vəzifələri qoşalaşa bilər. Məsələn, nida işarəsi cümlənin sonunda işlənərkən həm cümlənin bitdiyini, həm də cümlədə nida mənası olduğunu göstərir. Bu iki vəzifə bir məqamda qoşalaşdığı üçün bunları qoşa əsas vəzifə adlandırmaq olur. İşarələrin bütün bu əsas və əlavə vəzifələri əsasında onların qaydaları müəyyənləşdirilir.

Vahid durğu işarələri sistemi əmələ gətirmək ümumi dilçilikdə diqqəti cəlb edən problemlər sırasındadır. Bu haqda bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri ispan durğu işarələr sisteminin bəyənilməsidir. Bəzi xarici dilçilər ispan yazısında sual və nida cümlələrinin əvvəlində də işarə qoyulmasını müsbət xüsusiyyət hesab edirlər. Fikrimizcə, bu həqiqətən də müsbət əlamətdir. Çünki oxucu cümlədə sual və ya nida olduğunu əvvəlcədən bilir və cümlənin intonasiyasını buna müvafiq şəkildə tələffüz edir. Durğu işarələrindən bəhs edən dilçilərin bir qismi durğu işarələrinə yeni işarələr əlavə etməyin və bununla da onun sayının çoxalmasının tərəfdarıdır. Onlar tərəddüd, kinayə, simpatiya, antipatiya və sair üçün də xüsusi işarələrin olmasını vacib hesab edirlər. Burada müəyyən bir həqiqət vardır. Belə ki, şifahi nitq fasilə, intonasiya, sürət, ton, ritm, ahəng cəhətdən çox rəngarəngdir. Bu zəngin rəngarənglik müasir durğu işarələri sistemlərində öz əksini tamamilə tapmır. Buna görə də şifahi nitqin bütün cəhətlərinin yazıda əks olunması üçün durğu işarələrinin miqdarını artırmaq olar. Lakin bu işarələr müəyyənləşdirilərkən öyüd, nəsihət, məsləhət, arzu, tələb, yalvarış, heyrət, təəccüb, istehza, xahiş, əzizləmə, and və sairə əks etdirmək üçün bunların hər birinə dair ayrı-ayrı işarələr deyil, ümumiləşdirə biləcək işarə göstərmək gərəkdir.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, vahid durğu işarələri sistemi yaratmaq olar. Bunu mövcud sistemlərin müsbət cəhətlərini götürüb ümumiləşdirmək və bəzi işarələri artırmaq yolu ilə etmək tamamilə mümkün və vacibdir.

Rəqəm işarələri. Rəqəmlərin mənşəyi və inkişafı geniş mənada yazı tarixinə aid olan problemdir. Rəqəmlərin inkişaf tarixi yazının tarixi ilə bağlıdır. İnsanlar yazı üçün hərfləri yaratdıqları kimi, rəqəmlər üçün də işarələr müəyyənləşdirmişlər. Əlbəttə, bu rəqəmlər heç də birdən-birə meydana çıxmamışdır. Lap qədimlərdə, yazının birinci tipinin formalaşdığı dövrdə rəqəm olmamışdır. O dövrdəki yazılarda miqdar bildirmək üçün xətlərdən, nöqtələrdən istifadə edilmişdir. Yazı tarixçilərindən V.İstrin göstərir ki, quldarlıq dövründə ticarətin inkişafı ilə əlaqədar böyük ədədləri göstərmək mümkün olmadıqda xüsusi işarələr yaratmaq ehtiyacı mey-dana çıxdı. Bu dövrdən hər xalq öz istədiyi şəkildə işarələrdən istifadə etməyə başladı. Bunun əsasında da bir sıra rəqəm sistemi yarandı. Misirlilər, şumer-akkadlar, minoqlar, çinlilər və başqalarının yaratdıqları sistemlər onların özləri üçün yararlı olsa da, geniş yayıla bilmirdi. Çünki bütün bu rəqəm sistemləri hələ istənilən dərəcədə təkmilləşməmişdi.

Mədəniyyət tarixində əvəzsiz kəşf kimi hesab olunan əlifba yazısının yaranması rəqəmlərin təşəkkülünə və inkişafına böyük təsir göstərdi. Əlifbanın yaranmasında xüsusi rolu olan finikiyalılar bizim eradan çox-çox əvvəl rəqəm əvəzi hərflərdən istifadə etdilər. Bundan sonra yunanlar rəqəm sistemi yaratdılar.

Eramızdan əvvəl VI əsrdə meydana çıxmış *attik* rəqəmlər sistemində say bildirən – bir, beş, on, əlli, yüz, beş yüz, min, on min, sözlərinin ilk hərfləri rəqəm kimi işlənilmişdir. Bu sistem eradan əvvəl V əsrdə yaranan ionik “əlifba” rəqəmlər sisteminə nisbətən bir o qədər də əlverişli deyildi. Elə buna görə də ionik rəqəmlər sistemi daha geniş yayılmış və attik sistemin sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur. İonik rəqəmlər sistemində yunan əlifbasındakı hərflər sıra ilə təklidləri A-1, B-2, Q-3... (onluqları) İ-10, K-20, L-30, M-40... yüzlüklər və minlikləri (R-100), Σ= 200, T=300...) bildirirdi.

Yunanların əlifba rəqəm sistemi üsulundan slavyanlar, ermənilər və gürcülər də istifadə etmişlər.

Slavyanlar başqalarından fərqli olaraq hərfin qrafem və ya rəqəm vəzifəsində olduğunu aydın nəzərə çarpdırmaq üçün rəqəm kimi işlənən hərflərin üstündə müəyyən xətt qoymuşlar.

Deməli, xüsusi rəqəm işarəsi formalaşana kimi, hərflər rəqəm vəzifəsini də yerinə yetirmişdir. Lakin bu hal yazını ağırlaşdırır və bir sıra elmlərin inkişafına lazımi imkan yarada bilmirdi. Buna görə də rəqəmlə hərf arasında ayrılıq qoymaq tələbi ciddi şəkildə qarşıya çıxmışdı. Belə bir tələb nəticəsində yazıda hərfdən fərqli, xüsusi vəzifəli işarələrə geniş yer verildi.

Yazı tarixində iki rəqəm sistemi daha geniş yayılmışdır. Bunlardan biri rum, digəri isə ərəb rəqəmləridir.

Rum rəqəmləri sistemi. Bizim eradan əvvəl VI əsrdə yunan attik rəqəmlər sisteminin təsirində etrus rəqəmlər sistemi yaranmışdır. Bu işarələri onlardan romalılar götürmüşlər. Bundan sonra həmin işarələr rum rəqəmləri sistemi adlanmışdır.

Müasir rum rəqəmləri sistemi yeddi işarədən ibarətdir. I (birinci), V (beşinci), X (onuncu), L (əllinci), C (yüzüncü), D (beşyüzüncü), M (mininci).

Bu işarələrin mənşə əlamətlərini nəzərə aldıqda onları iki qrupa bölmək olar.

a) Zəhiri oxşatma üsulu ilə yaradılmış rəqəmlər. Rum rəqəmlərindən üçü insan əl-qolunun müəyyən hərəkətinə bənzədilərək yaradılmışdır. Məsələn, I rəqəmi – barmaq, V rəqəmi baş barmağı aralanmış formada əl pəncəsi, X rəqəmi – iki qolun çarpazlaşması şəkildən əmələ gəlmişdir.

b) hərflərdən ibarət olanlar. Bəzi say bildirən sözün ilk hərfi rəqəm vəzifəsində işlənmişdir. Məsələn, o dildə yüz mənasını bildirən centum sözünün ilk hərfi (C) yüz rəqəmi, min mənasını ifadə edən Mille sözünün birinci hərfi (M) min rəqəmi kimi istifadə olunmuşdur. Bunlardan başqa L və D rəqəmləri də hərf – rəqəmdir. Bu rəqəmlərin tarixi elmə məlum deyil.

İlk dövrlərdə mürəkkəb sayları sadə rum rəqəmləri ilə yazmaq üçün artırma prinsipindən istifadə olunurdu. Sonralar get-gedə çıxma prinsipindən də istifadə edilməyə başlandı ki, bu da sistemin yazılışını nisbətən asanlaşdırdı. Bu asanlaşdırma rəqəmin işarələrinin miqdarında özünü göstərdi; belə ki, dörd anlayışını dörd işarə (IIII) əvəzinə iki işarə ilə (IV), doqquz anlayışını beş işarə (VIIII) əvəzinə iki işarə ilə (IX) yazmaq qəbul edildi. Beləliklə, mürəkkəb rəqəmlərin əmələ gətirilməsinin iki başlıca prinsipi yaranıb möhkəmlənmiş oldu.

Rum rəqəmləri miqdar bildirməklə bərabər, eyni zamanda sıra anlayışı da ifadə edir; məsələn, III – üçüncü, V – beşinci, VIII – səkkizinci və s. Belə bir cəhət də, şübhəsiz ki, riyaziyyat üçün yararlı hal ola bilməzdi.

Rum rəqəmləri sistemi XIII əsrə qədər Qərbi Avropa ölkələrində vahid sistem olmuşdur. Bu dövrdən sonra onun işlənmə sahəsi məhdudlaşmış, ərəb rəqəmləri geniş yayılmağa başlamışdır. hazırda rum rəqəmlərindən çox az hallarda istifadə edilir.

“Ərəb” rəqəmləri sistemi. Müasir dövrdə ərəb rəqəmləri adı ilə ümumqəbul edilmiş rəqəmlər sisteminin xüsusi tarixi vardır. Bu rəqəmlər V əsrdə Hindistanda əmələ gəlmişdi. Hindlilərin yaratdığı bu sistemdə 1, 2, 3 ədədləri üçün üfqi işarələrdən, yerdə qalanlar üçün isə xüsusi formalı işarələrdən istifadə olunurdu.

Müəyyən inkişaf və təkmilləşmə nəticəsində hind rəqəmlər sistemində on rəqəm formalaşmışdı. Bu rəqəmlərdə mövqe prinsipindən istifadə olunurdu. Burada rəqəmin yalnız forması deyil, onun mövqeyi də xüsusi rola malik idi. Məsələn, 161 yazılında birinci rəqəm “yüz”, eyni formalı üçüncü rəqəm isə “bir” sözünü bildirirdi.

Ərəblər IX əsrdə hind rəqəmləri ilə maraqlanmışlar. Onlar bu rəqəmlər sistemini götürmüş və daha da təkmilləşdirərək müxtəlif sahələrə tətbiq etmişlər. həmin rəqəmlər ərəblərdən Avropaya keçmişdir. Ərəb rəqəmləri adlanan bu sistemdən X əsrdən ispanlar, XII əsrdən isə Avropanın digər ölkələri istifadə etmişlər. Ərəb rəqəmləri Rusiyada XIV əsrdən işlənməyə başlanmışdır.

Müasir yazıda istifadə etdiyimiz ərəb rəqəmləri indiki yararlı formaya birdən-birə düşməmişdir, bu öz vətəninin sərhədlərini keçdikdən sonra ərəblər və digər xalqlar tərəfindən get-gedə təkmilləşdirilmişdir.

Elmi işarələr. Müasir dövrdə müəyyən məsələlərlə əlaqədar səs yazısında hərflər, rəqəm və durğu işarələri ilə yanaşı, xüsusi elmi işarələrdən də istifadə edilir. Bu ünsürlər – işarələr hazırkı əlifba yazılarda bütöv sözləri, yaxud ifadələri əvəz edir və bəzən mücərrəd anlayışları əks etdirir. Elmi yazılardakı hər bir paraqraf (§), faiz; (%), nömrə (№), bərabər (=), mənfi (-), müsbət (+), vurma (x), bölmə (:) işarəsi müəyyən vəzifəyə malikdir. (6, s.286)

Səs yazısında müxtəlif elmi işarələrin işlənməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bunlar:

1) Müəyyən məsələnin yığcam ifadə olunmasına imkan yaradır. Məlumdur ki, yığcamlıq elm üçün çox zəruri cəhətdir.

2) Bəzi anlayışların tez və aydın başa düşülməsini yüngülləşdirir. Riyaziyyatdan hər hansı bir düstura nəzər yetirib, onun sözlərlə yazılışını təsəvvürə gətirdikdə riyazi anlayışların mənimsənilməsində xüsusi işarələrin böyük rolu olduğunu qabarıq şəkildə görmək olur.

3) Anlayışların dəqiq ifadə olunmasına kömək edir.

Yazıda xüsusi elmi işarələr elmi təfəkkürün kəşflərini daha dəqiq əks etdirir. Məsələn, kimyəvi anlayışları dəqiq ifadə etmək üçün kimyəvi işarələrin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

4) Yazıya beynəlmiləl xarakter verir. Bu işarələr, əsasən, öz sərhədini genişləndirərək milli çərçivədən çıxdıqdan sonra beynəlmiləl hüquq qazanır və demək olar ki, bütün dillərdə eyni mənada başa düşülür.

Piktoqrafik işarələr. Yazı tiplərinin hamısı bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Buna görə də ideoqrafik yazıda ideoqramlarla yanaşı, piktoqramlar; sillaboqrafik yazıda sillaboqramlarla yanaşı, həm piktoqram, həm də ideoqramlar; fonogram yazı sistemində isə qrafemlərlə birlikdə, əsrlər boyu əldə edilmiş yazı tipləri ünsürlərindən istifadə olunur.

Müxtəlif ərzaq, əşya və geyim şeyləri satılan mağazaların qarşısından asılmış şəkillər, əşya təmir edilən binaların, o cümlədən ayaqqabı təmir olunan yerin qarşısındakı ayaqqabı, saatsız dükanın önündəki saat, dərzixananın qarşısındakı səliqə ilə geyinmiş adam və ya müxtəlif paltar şəkli piktoqrafiyadır. Eyni zamanda, apteklərin qarşısındakı tibb embleması – içərisində zəhər olan kasa və ona sarınmış ilan şəkli; yaxud fabriklərdə, zavodlarda, laboratoriya və digər yerlərdə yüksək elektrik cərəyanının insan həyatı üçün son dərəcə təhlükəli olduğunu bildirməkdən ötrü adamın kəllə və qol sümüyünün şəkli; ibtidai məktəb dərsliklərindəki şəkillərin müəyyən qismi; təsərrüfat xəritəsində və başqa xəritələrdəki şəkillər (təsərrüfat xəritəsində maldarlıq – iribuynuzlu mal başı, qoyunçuluq isə qoç kəlləsi şəkli ilə

göstərilir), elmi ədəbiyyatda, təqvimlərdə işlənən üçbucaq, on dörd günlük ay, bütöv ay şəkli, nəqliyyatda hərəkətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yol kənarına qoyulmuş parovoz; küçələrdə asılmış avtomobil, motosikl, velosiped, traktor, inək, at başının şəkli və sair kimi şəkillər də piktoqrafik yazıdır. Bu şəkillərin hər biri bütöv cümləni ifadə edir; məsələn, yol kənarında, küçələrdə üçbucaq içərisində sürüşən təkərin izi əks olunan şəkil “Bu yol sürüşkəndir”, iki qaçan uşaq silueti çəkilmiş şəkil “Buradan uşaqlar keçir”, avtomobil signalı çəkilmiş şəkil “Burada nəqliyyat vasitələrində səs signalı vermək qadağandır”, telefon dəstəyi çəkilmiş şəkil “Burada telefon vardır” məzmununu bildirən cümlələri əks etdirir.

Piktoqrafik şəkillərdən müasir dövrdə istifadə edilməsinin məqsədi, başlıca olaraq, müəyyən şeyi əyani surətdə göstərib, diqqəti bu və başqa şey, əşya üzərində daha çox cəlb etməkdən ibarətdir.

Qədimdən başlayaraq müxtəlif yerlərdə təşəkkül tapan yazıların özlərinə məxsus bir sıra əlamətləri formalaşmışdır. Bu əlamətlərdən biri yazıların istiqamətidir. Yazı məsələlərinin tədqiqində, yazının digər cəhətləri ilə yanaşı, onun istiqamətindən bəhs edilməsi də zəruridir. Çünki bu məsələ diqqəti az cəlb etmir. Qeyd etməliyik ki, yazının yarandığı ilk dövrdən indiyə qədər keçdiyi tarixə nəzər saldıqda, istiqamətə görə çox mürəkkəb bir proses əmələ gəldiyini görmək olur. İstər piktoqrafiyada, istərsə də sonrakı yazı tiplərində xalqlar müxtəlif istiqamətlərdə yazmışlar.

Dünya xalqlarının uzaq keçmişindən xəbər verən qədim yazılı abidələrə və müasir nümunələrə istinadən yazıları istiqamətinə görə iki qrupa bölmək olur: üfüqi yazılar, şaquli yazılar.

Üfüqi yazılar. Üfüqi yazı forması yazının ilk tipi olan piktoqrafiyada da müşahidə olunur. Qədimdən həkk olunmuş piktoqramların bir qisminin soldan sağa, müəyyən qisminin isə sağdan sola istiqamətləndiyini görürük. Yazı tiplərində, demək olar ki, belə vəziyyət vardır.

Hərflə yazılar isə, başqa tiplərdən fərqli olaraq, istiqamətlərinə görə üç cürdür: a) sağdan sola, b) sağdan sola və soldan sağa, c) soldan sağa yazılan yazılar.

Sağdan sola hərflə üfüqi yazı. Bu növ yazının yaradıcısı finikiyalılar hesab olunur. Onlar, ilk dəfə olaraq, konsonant yazılarını sağdan başlayıb solda bitirmişlər.

Müasir dövrdə bu yazı növündən yəhudilər, ərəblər və başqaları istifadə edirlər. Yeri gəlmişkən deməliyik ki, uzun zaman Azərbaycan yazısında da sağdan sola formadan istifadə olunmuşdur. Sağdan sola yazının mənfi cəhətini görkəmli ədib M.F.Axundov belə izah edir: “...biz bunu bilməliyik ki, hər cür xəttin sol tərəfdən sağ tərəfə çəkilməsi onun sağdan sola çəkilməsindən asandır. Kağız üzərinə səttarə qoyub, cədvəl çəkənlər bu fikrin doğru olduğunu təsdiq edə bilirlər. Buna görə də yazını sağdan sola yazan biz müsəlmanlar öz-özümüzü çətinliyə düşər etmişik”.

Sağdan sola və soldan sağa hərflə üfüqi yazı. Yazının bu formasından qədim yunanlar istifadə etmişlər. Yunanlar finikiyalıların əlifbasını götürdükdən sonra onda bir sıra dəyişiklik aparmaqla bərabər, yazının istiqamətində də dəyişiklik əmələ gətirmişlər. Onlar yazını bustrofedon, borozdı üsulu ilə yazmağa başlamışlar. Bustrofedona görə birinci sətir sağdan sola, ikinci sətir soldan sağa, üçüncü sətir sağdan sola yazılır və bu qayda axıra qədər davam etdirilir.

Bustrofedon yazının mənfi cəhəti ondan ibarət idi ki, burada hərfin forması yazıya uyğunlaşdırılırdı. Məsələn, “K” və “E” şəkilli işarələr – hərflər sətirin istiqamətindən asılı olaraq iki formada yazılırdı. Belə bir üsul yazı işini çətinləşdirirdi. Elə buna görə də bustrofedon üsulu ilə yazı çox davam etməmiş, yunanlar bundan əl çəkərək yazını soldan sağa istiqamətləndirmişlər.

Soldan sağa hərflə üfüqi yazı. Bu növ yazı soldan sağa doğru yazılır. Lap qədim dövrlərdə soldan sağa yazılar olmuşdur. Məsələn, finikiya yazısı ilə bir dövrdə olan uqarit mixi yazısı soldan sağa yazılmışdı. İndi soldan sağa tərəf yazmaq dünyada ən çox yayılmış və demək olar ki, münasib yazı formasıdır.

Bu yazı formasından Avropanın əksər xalqları istifadə edir. Ümumiyyətlə, yunan əlifbasından yaranmış bütün əlifbaların yazısında yeganə olaraq bu forma hakimdir.

Şaquli yazılar. Yazı tarixində şaquli yazılar da xüsusi yerə malikdir. Yazının bu formasına hələ şəkli yazılarda rast gəlmək olur. Belə ki, bəzi piktoqrafik yazı

abidələrində piktoqramlar yan-yana deyil, alt-alta yazılmışdır. Bu nümunələr ixtisasçılar tərəfindən yuxarıdan aşağı oxunulur.

Şaquli yazı forması, əsasən ideoqrafik yazı tipində geniş intişar tapmışdır. Bu tip yazılar istiqamətlərinə görə, əsasən, iki yerə bölünür: a) yuxarıdan aşağı, sağdan sola yazı, b) yuxarıdan aşağı, soldan sağa yazı.

Yuxarıdan aşağı, sağdan sola heroqlif şaquli yazı. Bu forma yazıda, heroqliflər yuxarıdan aşağı istiqamətdə bir-birinin altında yazılır, sətirlər isə sağdan sola sıralanır.

Yazının bu formasından çinlilər, yaponlar, koreyalılar və başqaları istifadə etmişlər. hazırda Çin yazısı üfüqi formada yazılır. (6, s.289)

Yuxarıdan aşağı, soldan sağa hərfli şaquli yazı. Bu növ yazıda hərflər bir-birilə bitişib alt-alta yazılır, sətirlər soldan sağa tərəf istiqamətlənir. Belə yazıdan mançurlar, monqollar istifadə etmişlər. Qədim monqol əlifbası Monqolustan Xalq Respublikasında 1941-ci ilə kimi istifadə olunmuşdur. Həmin tarixdən monqollar öz yazılarını rus qrafikası əsasında qurmağa nail olmuşlar.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, tarixdə yazının istiqamətinin belə müxtəlif formalarının meydana çıxması çox təbii hal olaraq dialektik qanunauyğunluqların nəticəsidir. Bu proses bir sıra xalqların yazı tarixindəki rollarını, xidmətlərini aydınlaşdırmağa, müəyyənləşdirməyə imkan verir.

4.6. Stenoqrafik yazı

Ünsiyyətə köməkçi vasitə olaraq insanların istifadə etdikləri yazı formalarından biri də stenoqrafik yazıdır. Nitqi qısa və iti sürətlə əks etdirən yazı elmdə *stenoqrafiya* adlanır. Stenoqrafiya xüsusi yazı sistemi olduğu üçün onun özünəməxsus nəzəriyyə, qanun və prinsipləri mövcuddur. Stenoqrafik yazının nəzəriyyəsi dilçilik elmi ilə yanaşı, psixoloji, fizioloji, məntiqi faktlar əsasında yaradılmışdır. Yazının təşəkkülü və inkişafı prosesində insanlar ilk mərhələdə yazının sadə və asan olması, fikri lazımı səviyyədə əks etdirə bilməsi ilə maraqlanmışlar. Bu cəhətlə yanaşı, sürətlə yazmaq məsələsi də diqqəti cəlb etmişdir.

Yazıda sürət məsələsi. Adi yazı haqqındakı təlimdən aydın olduğu kimi, ilk yazının sürəti çox yavaş idi. Yazıda sürətin azlığı ondan geniş istifadə olunmağa imkan vermirdi. Belə bir vəziyyət yazının sürətini artırmaq zəruriliyini meydana çıxartdı. Vokallaşdırılmış fonografik yazının sürətini çoxaltmaq üçün kiçik hərflər, “miniskul” yaradıldı. Kiçik hərflərin yaranması ilə tez yazmaq tələbi nisbətən ödənildi, ilk yazıda olduğu kimi, hərflərin düz xətlə deyil, müxtəlif formalı xətlərdə yazılmasına başlandı. Bunun da nəticəsi olaraq normal adi yazıda orta hesabla dəqiqədə 20 söz yazmaq imkanı əldə edildi. Lakin bu sürət danışanın nitqinin həmin anda yazılmasına, qeyd olunmasına imkan vermir. Çünki adi yazının sürəti ilə nitqin sürəti arasında qeyri-bərabərlik vardır. Müəyyən edilmişdir ki, bu qeyri-bərabərlik natiqlərin nitqində $1/6$ nisbətindədir. Belə ki, adi halda insan dəqiqədə 70-80 söz tələffüz etdiyi halda, natiqlərin nitqində bu rəqəm 120-dən artıq qalxır ki, indiki adi yazının texniki cəhəti bunlardan 20 sözdən artıq yazmağa imkan vermir. *Adi sürətli yazı* insanların nitqini söylənilən anda tam əks etdirə bilmədiyi üçün, çox-çox illər bundan əvvəl, *iti sürətlə yazı* tələbi qarşıya çıxmışdır. Belə bir tələbi ödəyən, yeni nitqi maksimum sürətlə əks etdirən yazı sistemi stenoqrafiya olmuşdur.

Natiqlik sənəti ilə bağlı təşəkkül tapan stenoqrafiya xüsusi mədəni-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu növ yazı bir neçə cəhətdən faydalıdır.

Birincisi, ən iti danışığı həmin anda bütövlüyü ilə qeydə almağa imkan verməsidir. Partiya və dövlət işçilərinin alovlu çıxışları, alim və yazıçıların nitqləri stenoqrafiyanın köməyi ilə geniş oxucu kütləsinə çatdırılır. Bütün şifahi söylənilən nitqlər stenoqrafiya vasitəsilə mətbuatın ixtiyarına keçir. Mətbuat isə onu geniş yaya bilir.

İkincisi, yazı prosesində vaxta çox qənaət olunmasına şərait yaratmasıdır. Stenoqrafiya adi yazını əvəz edəndə vaxta və eləcə də yazı vəsaitinə xeyli qənaət olunur.

Üçüncüsü, müşahidələri daha tez qeydə almağa kömək etməsidir.

Dördüncüsü, “Stenoqrafiyanın daha geniş mənası və əhəmiyyəti, – zehni əmək sahəsində çalışan milyonlarla adamın əməyinin səmərələşdirilməsindədir”

Stenoqrafik yazının tarixi də uzaq keçmişdən başlayır. Lap qədimdə bir sıra xalqların nümayəndələri müxtəlif stenoqrafiya sistemləri yaratmışlar. Uzaq keçmişdən ta son illərə qədər yüzdən artıq stenoqrafiya sistemi meydana çıxmışdı. Bütün bu sistemlər öz xüsusiyyətlərinə, quruluşlarına və digər cəhətlərinə görə, birbirindən əsaslı surətdə fərqlənir. Yaranmış stenoqrafik yazı sistemlərinin əsas cəhətləri nəzərə alındıqda onlar iki yerə bölünür: a) antik və b) müasir stenoqrafiya sistemləri.

Antik stenoqrafiya sistemi. Elmi məlumatlara əsasən antik stenoqrafik sistemin rüşeymləri Misir yazısında təşəkkül tapmışdır. Misirlilər yazıdan geniş istifadə etməyə başladıkları dövrdən müəyyən anlayışı sürətlə əks etdirmək üçün bəzi sözləri ixtisar etmiş, xüsusi işarələr və liqaturlar işlətmişlər. Sonralar misirlilərin bu stenoqrafik üsulundan Şərqi bir sıra xalqları da istifadə etmişlər.

Uzaq keçmişdə stenoqrafik yazı ilə yüksək mədəniyyətə malik olan yunan xalqı da çox maraqlanmışdır. Böyük səy və tələb nəticəsində yunanlar bizim eradan əvvəl IV əsrdə stenoqrafiyadan istifadəyə nail olmuşlar. Yunanlar adi yazı ilə sürətli yazmaq üçün yazının ixtisar formasını hazırlamışlar. Bu ixtisar yazı yunan alimləri arasında geniş yayılaraq müxtəlif sahələrdə istifadə edilmişdir. Yunan stenoqrafik yazısının qədim nümunəsi eramızdan əvvəl 350-ci ilə aiddir. Qədim yunan stenoqrafik yazısı çox çətin oxunan yazı forması hesab olunur.

Bizim eradan əvvəl, Roma mədəniyyətinin tərəqqisi ilə əlaqədar olaraq, Romada da stenoqrafiya meydana çıxmışdır. Romada bu yazı sistemini Tiron yaratmışdır. Tiron sistemi, onun ixtisarlara lüğəti müəllifin adı ilə əlaqələndirilib "Tiron notları" adlandırılmışdır.

Tiron sistemi geniş yayılaraq natiqlərin nitqi, məhkəmə iclaslarının gedişi, qərarı və s. bununla yazılırdı. Tiron işarələri *notae* adlandırıldığı üçün bu işarələrlə yazanlara *notarii* deyilirdi. Geniş miqyasda istifadə olunan Tiron notları sonralar tədriçən təkmilləşdirilmiş, ona yeni-yeni işarələr artırılmış və bunun miqdarı 5 minə çatdırılmışdır.

Tiron sistemi yalnız Roma daxilində qalmamış, kənara çıxaraq daha geniş yayılmışdı. Avropa xalqlarının çoxu bu üsuldən istifadə etmişlər. Ümumiyyətlə,

bütün Avropada stenoqrafik üsulla yazmaq meylinin güclənməsində Tiron sisteminin xüsusi rolu və əhəmiyyəti olmuşdur.

Antik stenoqrafiya sistemləri başlıca olaraq, iki səbəb əsasında meydana çıxmışdır. Bunlardan, birin-cisi, yazının sür'ətini artırmaq, ikincisi isə, yazı materialına qənaət etməkdir.

Haqqında bəhs olunan antik stenoqrafiya sistemləri lazımi dərəcədə təkmilləşməmişdi. Bunlar indi istifadə olunan stenoqrafiya sistemlərinə nisbətən, şərti xarakterdə idi. Burada hər bir işarə bütöv bir sözü bildirirdi. Buna görə də bu yazı hər bir işarəni ayrılıqda əzbərləmək tələb edirdi. Belə yazı sistemini mənimsəmək çox çətin olurdu.

Müasir stenoqrafiya sisteminin yaranması. Müasir stenoqrafiya sisteminin əsası XVII əsrdə qoyulmuşdur. İngilis Villis (1602) ilk dəfə olaraq hərflə stenoqrafiya sistemi kəşf etmişdir. Onun sistemi stenoqrafiya tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

XVIII əsrdə stenoqrafiyanın inkişaf sürəti nisbətən artmışdı. İngiltərədə, Fransada, İspaniyada bir sıra sistemlər meydana çıxmışdı. Bu əsrdə Bayronun (1720), Taylorun (1786) hazırladıqları stenoqrafiya sistemləri diqqəti xüsusilə cəlb etmişdir.

Stenoqrafiya məsələlərinə XIX əsrin ortalarında maraq daha da çoxalmış, bu yazı sistemindən Qərbi Avropada və digər yerlərdə praktik olaraq geniş dairədə istifadə olunmuşdur. 1837-ci ildə ingilis dilinə aid Pitman stenoqrafiya sistemi hazırlamışdır. 1834-cü ildə Habelsberqer, 1841-ci ildə Ştoltse alman stenoqrafiya sistemi yaratmışdır. Habelsberqer stenoqrafiya sisteminə kursiv yazı gətirməklə çox böyük iş görmüşdür. Eyni zamanda bir sıra stenoqrafiya sistemləri də onun sisteminin təsiri ilə formalaşmışdır. Bu cəhətləri nəzərə alan yazı tarixçisi Ç.Loukotka haqlı olaraq Habelsberqeri müasir stenoqrafiyanın atası hesab edir.

Rusiyada ilk orijinal rus stenoqrafiya sistemi 1858-ci ildə M.İvanin tərəfindən yaradılmışdır. Tədqiqatçıların qeydlərinə görə, həmin ilə qədər Rusiyada bir sıra fransız sistemlərinə istifadə edilmişdir. Bu sistemlər rus dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun olmadığından geniş miqyasda istifadə oluna bilməmişdir. M.İvaninin sistemi

ilə yanaşı, bir sıra xarici sistemlər. o cümlədən Habelsberqerin və Ştoltsenin sistemləri rus dilinə tətbiq edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada da stenoqrafiyaya xüsusi fikir verilir, onun inkişafına səy göstərilirdi. Bu məqsədlə stenoqrafiya gimnaziyalarda tədris olunurdu. Hətta 1905-ci ildən “Uçitel-stenoqraf” (“Stenoqraf müəllim”) adlı jurnal da nəşr olunmağa başlanmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, çar Rusiyasında stenoqrafiya təhsili geniş yayıla bilməmişdi.

Kommunist Partiyası və sovet dövləti stenoqrafiyanın xüsusi əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alıb sovet hakimiyyətinin birinci günlərindən bu məsələ ilə məşğul olmağı dövrün zəruri məsələləri sırasına çəkmişdir. Ölkədə stenoqrafiyanın nəzəri cəhətdən inkişaf edib təkmilləşməsinə, geniş miqyasda istifadə olunub, yayılmasına imkan yaradılmışdı. Bütün bunların əsasında dalbadal bir sıra stenoqrafiya sistemləri meydana gəlmişdi. 1919-cu ildə N.Sokolov, 1920-ci ildə M.Lapekn, 1922-ci ildə N.Falayev yeni stenoqrafiya sistemi hazırlamışlar. Bunlarla bərabər, bir sıra stenoqraflar da köhnə sistemləri yenidən işləyib sadələşdirmişlər.

Stenoqrafik təhsili inkişaf etdirmək, müəyyən nəzəri məsələləri müzakirədən keçirib, daha da təkmilləşdirmək üçün 1923-cü ildə Moskvada “Stenoqrafiya məsələləri” adlı jurnal çap olunmağa başlanmışdır. 1924-cü ildə Elmi stenoqrafiya cəmiyyəti təşkil edilmişdir. 1925-ci ildə stenoqrafların birinci Ümumittifaq konfransı çağırılmışdı. Bu konfrans qarşıya vahid stenoqrafiya sistemi yaradılması kimi mühüm tələb qoymuşdur. Vahid sistem yaratmaqda əsas məqsəd stenoqrafiyanın kütləviləşməsinə mane olan çox sistemlilikdən və xarici stenoqrafların təsirindən qurtarıb orijinal sovet stenoqrafiya sistemi yaratmaqdan ibarət idi.

Vahid stenoqrafiya sistemi yaratmaq üçün, yeni sistem hazırlamaq deyil, mövcud sistemlərdən ən yaxşısını seçmək məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bu münasibətlə xüsusi komissiya yaradılmışdır. Təşkil olunan komissiya vahid sistemin prinsiplərini müəyyənləşdirdikdən sonra ən yaxşı sistem seçməyə başlamışdır. Bu iş prosesində həm yeni yaradılmış sistemlər, həm də xarici sistemlər nəzəri cəhətdən öyrənilmiş, əməli cəhətdən isə yoxlanılmışdır. Nəzərdən keçirilən sistemlər içərisində N.Sokolovun sistemi üstünlük qazanmışdır. Stenoqraflara görə “Bu sistemin

üstünlüyü, stenoqrafiya nəzəriyyəsinin nisbətən sadəliyində, yazının standartlaşmasında, xətsiz kağızdan istifadə etmək imkanında, süni basqıdan (bir xətt üzərində hərfləri bir-birindən ayırmaq üçün qalın və nazik yazmaqdan) asılı olmamaqda, yazının dürüstlüyündə, işarələrin sadə və qrafikliyiindədir”.

1933-cü ildə Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi RSFSR-də N.Sokolovun sistemini vahid stenoqrafiya sisteminin əsası kimi qəbul etməyi qərara almışdır. Ölkədə vahid stenoqrafiya sistemi yaradılması SSRİ-də stenoqrafiyanın ən yüksək nailiyyəti olmuşdu. Bu vahid sistem stenoqrafiya tədrisini dəfələrlə asanlaşdırmış, onun geniş yayılmasına xüsusi imkan yaratmışdı. “Vahid stenoqrafiya sistemi rus dilindən başqa Ukrayna, özbək, Azərbaycan, tatar, gürcü, moldav, belorus dillərinə də tətbiq edilmişdi”. Hazırda vahid stenoqrafiya sistemi əsasında, demək olar ki, bütün xalqların dillərinə aid sistem düzəldilmişdir. Milli dillər üçün stenoqrafik sistem hazırlanarkən hər dilin öz xüsusiyyətləri nəzərə alınır və mexaniki tətbiq olunma hallarına yol verilmir. Elə buna görə də stenoqrafiyanın sürətlə inkişafı təmin edilmişdir.

Nəticə olaraq deməliyik ki, stenoqrafiya geniş planda xalqın elmi, siyasi ədəbi və mədəni həyatına əsaslı surətdə daxil olmuşdur. Buna görə də stenoqrafiya problemi müasir dilçiliyin gündəliyində diqqəti cəlb edən yerlərdən birini tutur.

NƏTİCƏ

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, tədqiqatın yekunlarını beləümumiləşdirmək olar:

1. Çağdaş ingilis dilində dilin qavranılma səviyyələrindən danışanda, öncə fonoloji səviyyədən başlamaq lazımdır.

2. Prosodik amillərə vurğu, intonasiya, danışmaq sürətini aid etmək olar. Bu amilləri aydınlaşdırmaq üçün tələffüz fonetikasını və akustik fonetika məsələlərini izah etmək lazım gəlir.

3. Ayrıca danışmaq seqmentlərini başadüşməyə görə danışmaq emalı səviyyələri və danışığın modulyar (avtomatik) sistemini izah etməyi nəzərə almaq lazımdır.

4. Dilin qavranılma səviyyələrinin təcrid olunmuş elementlərini təqdim etdikdən sonra, bu səviyyələri daha aydın izah etmək üçün davamlı danışığın problemlərini izah etmək, tədqiq etmək, danışığı başa düşmək üçün semantik və sintaktik amilləri tədqiq etmək lazımdır.

5. Dilin qavranılma səviyyələrini mükəmməl araşdırmaq üçün yazılı dilin başa düşülməsi məsələsini də tədqiq etmək, yazının əmələ gəlməsi, onun növləri, səs yazısında işlənən işarələr, əlifba sistemlərini tədqiq etmək lazımdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1989, 308 s.
3. Bağırova P. Stenoqrafiya. Bakı, 1956.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 567s.
5. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Almandan tərcümə edən F.Veysəlli. Bakı: BSU, 2006, 248 s.
6. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1977, 300s.
7. Qurbanov A.M. Dilçiliyin tarixi. Bakı: Maarif, 1976.
8. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik məsələləri. Bakı: Maarif, 1972.
9. Veysəlov F. Alman dilində bitkinlik intonasiyasına dair /"Azərbaycan məktəbi", Bakı, №2, 1971, s. 15-19.
10. Veysəlli F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 192 s.
11. Veysəlli F.Y. Alman dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1980, 191 s.
12. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, 408s.
13. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı: Mütərcim, 2006, 514 s.

Rus dilində:

14. Ардентов Б.П. Введение в языкознание. М., 1964. – 241 с.
15. Ахманова О.С, Волков А.Т. Общее языкознание. М., 1964. – 302 с.
16. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. – 401 с.
17. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов, 1967. – 383 с.
18. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М., 1958. – 544 с.
19. Вандриес Ж. Язык. М., 1937. – 410 с.
20. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1966. – 312 с.
21. Истрин В.А. Развитие письма. М., 1961. – 529 с.

22. Истрин В.Ф. Возникновение и развитие письма. М., 1965. – 469 с.
23. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974. – 306 с.
24. Кондратов А. Звуки и знаки. М., 1964. – 208 с.
25. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967. – 536 с.
26. Сепир Э. Язык. М., 1934. – 656 с.

İngilis dilində:

27. Babayev S.M., Garayeva M.G. English Phonetics. Bakı: Maarif, 1983, 260 p.
28. Baddeley A.D. Is working memory still working? *European Psychologist*, 7 p.
29. Bates E. et al. Psycholinguistics. *Annual Review of Psychology*. P.369-396
30. Bayliss D.M. et al. The complexity of complex span. *Journal of Experimental Psychology*. p.71-92
31. Bialystok E. *Bilingualism in Development*. CUP, 2001. P. 21-31
32. Bialystok E., Kwan E. *Bilingualism... Scientific Studies of Reading*, 2005. - p. 9
33. Bialystok E. et al. Developing phonological awareness. *Applied Psycholinguistics*, 2003. – p. 24
34. Bloom P. *Roots of word meaning*. CUP, 2001. – 180 p.
35. Bookheimer S. Functional MRI of Language. *Annual Review of Neurosciences*, 25, 2002. – 468 p.
36. Brennan S.E. & Schober M.F. How listeners compensate for disfluencies in spontaneous speech. *Journal of Memory and Language*, 2001. – 44 p.
37. Carrol D.W. *Psychology of Language*. University of Wisconsin, 2008. – 659 p.
38. Clark H.H. *Using Language*. CUP, 1996. – 276 p.
39. Clark H.H. & Krych M.A. Speaking while monitoring addresses for understanding. *Journal of Memory and Language*, 2004. – 50 p.
40. Condillac E.B. *Essay on the origin of human knowledge*. CUP, 2002. – 21 p.
41. Corballis M.C. *From hand to mouth*. Princeton University Press, 2002. – 349 p.
42. Courage M.L. & Howe M.L. From Infant to Child. *Psychological Bulletin*, 2002. – 128 p.

43. Crystal D.& Crystal A. Words on Words. Chicago University Press, 2000. – 578 p.
44. Fedorenko E., Gibson E. The nature of working memory. Journal of Memory and Language, 2006. – 54 p.
45. Ferreira F. Prosody. London: Macmillan Reference, 2003. – 276 p.
46. Ferreira F. The misinterpretation of noncanonical sentences. L., 2003. – 446 p.
47. Ferreira F. et al. Good enough presentations in language comprehension. Psychological Science, 2002. – 44 p.
48. Gathercob S.E. et al. The structure of working memory from 4 to 15 years of age. Developmental Psychology, 2004. – 40 p.
49. Geary D.C. & Huffman K.J. Brain and Cognitive evolution. Psychological Bulletin, 2002. – 128 p.
50. Glucksberg S. Understanding figurative language. OUP, 2001. – 304 p.
51. Gordon P.C. et al. Memory-load interference. Psychological Science, 2002. - 19 p.
52. Griffin Z.M. A reversed word length effect in coordinating. Psychonomie Bulletin, 2003. - 100 p.
53. Griffin Z.M. and Rock K. What the eyes say about speaking. Psychological Science, 2000. – 211 p.
54. Griffin Z.M. and Ferreira V.S. Properties of spoken language production. London, 2006. – 345 p.
55. Hoff E. Language development. Belmont, 2001. – 673 p.
56. MacDonald J., Mc.Gurk. Visual influences on speech. Psychophysics, 1978. – p. 246
57. Marcus G.F. The algebraic mind. Cambridge, 2001. – 360 p.